م. م تحسين حمه سعيد شمس الدين
قسم القانون، كلية القانون والسياسة , جامعة التنمية البشرية، سليمانية، اقليم كوردستان، عراق

(Tahseen Hamah Saeed a lecturer at the Department of law, College of law and)
(politics, the University of Human Development, Kurdistan region of Iraq.
E.mail: tahsin.hamasaeed@uhd.ed.iq
Orcid: 0000-0002-1166-9274
/Google scholer link: //sites.google.com/a/uhd.edu.iq/tahsin-hamahsaeed

پەیوەندی تاوانی جینۆساید و دادگەریی جیهانی و رۆڵی لە گۆڕانی چەمکی یاسادا
(علاقة جريمة الإبادة الجماعية بالعدالة العالمية و دورها في تغيير مفههوم القانون)

وشە کلیلییەکان:
تاوانی جینۆساید، دادگەریی جیهانی، چەمکی یاسا، یاسای یەك پارچە، یاسای فرەپارچە

پێشەکی

هەردوو بابەتی تاوانی جینۆساید و دادگەری جیهانی پەیوەندیان بە یاسای نێودەوڵەتییەوە هەیە؛ یەکەمیان وەك تاوانێکی نێودەوڵەتی و دووەمیشیان لەبەرئەوەی کاتێك کە باسی دادگەریی جیهانی دەکرێت، ئیدی پەیوەندی بە دەوڵەتەکان و دەزگا نێودەوڵەتییە پەیوەندیدارەکانەوە هەیە. ئەگەرچی زۆربەی تیۆرسێنەکانی دادگەری ناوەرۆکی ئەو چەمکەیان لە ناو کۆمەڵگە و لە ناو دەوڵەتەکاندا لێکداوەتەوە، تەنانەت ئەگەر هەوڵی ئەوەیان دابێت کە تیۆریاکانیان دەربارەی عەدالەت لە ناوخۆی وڵاتەکانەوە بۆ ئاستی نێو دەوڵەتیش بگوازنەوە(وەك ئەوەی فەیلەسوفی بەناوبانگی عەدالەت (جۆن راولز) لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا(یاسای گەلان و گەڕانەوە بۆ عەقڵی گشتی)(Rawls, J,1999) کردوویەتی، پێش ئەویش کاتی فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەڵمانی (ئیمانوئێل کانت) تێزەکانی یاسای جیهانی و عەدالەتی جیهانی بەرگری لێدەکرد. ئەوا لە سەردەمی تێکەڵبوونی مرۆڤایەتی و چوون بەناویەکتری نەتەوەکان و جیهانگیری و زیاتر بوونی پەیوەندی نێوان دەوڵەتان و بازرگانی جیهانی و پێویستی دەستێوەردانی دەزگا و رێکخراوە جیهانییەکانی وەك نەتەوە یەکگرتووەکان، هەم بۆ چەسپاندنی ئاشتی جیهانی و   هەمیش بۆ رێگریکردن لە پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ و ئەنجامدانی تاوانە نێو دەوڵەتییەکانی وەك جینۆساید، چەمکی عەدالەتی جیهانی زۆرتر لە ناو بابەت و لێکۆڵینەوە   یاساییەکاندا بەرچاو دەکەوێت و گەڕان بە شوێن بنەماکانی عەدالەت لە ناو یاسای نێو دەوڵەتیدا زێتر کەوتۆتە   بەرباس.

بابەتی عەدالەتی جیهانی هەم رووی سزایی هەیە و هەمیش رووی دابەشکاری هەیە. کە یەکەمیان(رووە سزاییەکە) دەچێتە ناو بەشی یەکەم لە دوو بەشەکەی عەدالەت کە هەر لەسەردەمی ئەرستۆوە عەدالەتیان   بۆ دابەشکراوە، کە ئەویش دادگەری چاککارییانە(العدالة الاصلاحية) و دووەمیشیان دادگەری دابەشکارییانەیە(العدالة التوزيعية) کە خۆی لە دابەشکاری عادیلانەی سەرچاوە سروشتییەکاندا دەبینێتەوە لە ئاستی جیهانیدا . تیۆرسێنەکانی دادگەری   لە ئاستی جیهانیدا لە هەوڵی تیۆرارێزەکردنی هەردوو   جۆرەکەدان. واتە لە هەوڵی ئەوەدان کە سزادانی تاوانباران بە تاوانە جیهانییەکان   و گێڕانەوەی مافی تاوانبەرامبەرکراوەکان و چاککردنی بارودۆخیان ئەنجام بدەن. لە هەمان کاتدا لە هەوڵی خستنە رووی تیۆریاکانیاندان لە رووی دابەشکردنەوەی عادیلانەی سەرچاوەکان لە پێناو دابین کردنی خۆشگوزەرانی بۆ هەموو دانیشتوانی گۆی زەوی و بنبرکردنی هەژاری رێژەیی و نەخۆشییە جیهانییەکان!.

هەرچی پەیوەندی بە تاوانی جینۆسایدەوە وەك تاوانێکی نێو دەوڵەتی هەیە ئەوا دەچێتە ناو خانەی جۆری یەکەمەوە(دادگەری چاککاری) هەرچەند   کاریگەری لەسەر دادگەری دابەشکاریش جێدەهێڵێت. بەڵام هەر تەنها جەختکردنەوە لەسەر لایەنە سزاییەکەی بەسە بۆ ئەوەی پەیوەندی لە تەك چەمکی عەدالەتی جیهانیدا پەیدا بکات و هەوڵی گەڕان بە شوێن جێگرتن و جێبەجێکردنی بنەماکانی دادگەری جیهانی بدرێت تێیدا . ئەگەرچی تاوانێکی نێو دەوڵەتی وەك جینۆساید کۆنە بەڵام دوای ئەوەی دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی بە رێکەوتنی رۆمای دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی لە (1998/7/17) پێکهات. هەرچەند دادگاکە دەسەڵاتی خۆی تەنها لە ئەنجامدانی ئەو تاوانانەی کە لە رێککەوتنەکەدا لە ماددەی (5)ی رێکەوتنەکەدا بوونیان هەیە ، کە دوای چوونە بوارە جێبەجێکردنییەوە واتە(لە (1/7/ 2002) ئەنجامدراون بەکار دەهێنێت(ئاوارە حسێن::61:2017.) هەرچەند تاوانی جینۆساید زۆر پێشتر بە تاوانی نێو دەوڵەتی ناسێنراوە، ئیدی لەو مێژووەوە یاسادانان بۆ سزادانی ئەنجامدەرانی دەرچوو. هەر لەو کاتەشەوە پەیوەندی راستەوخۆی لەتەك دادگەری جیهانی و بەشە سزاییەکەی   بە تەواوەتی دەرکەوت.

کاریگەری ئەم پەیوەندی پەیداکردنە(لە نێوان تاوانی جینۆساید و دادگەری جیهانی) لەسەر چەمکی یاسا چییە؟ ئایا گۆڕانکاری چۆنێتی لە ناو یاسای ناوخۆی وڵاتان دروست دەکات؟ ئایا   ئەو بنەما یاساییە بنەڕەتییەی کە یاسا و سەروەری دەوڵەتەکان پێکەوە دەبەستێتەوە و گونجاوی لە نێوانیاندا دروست دەکات(کە یاسای هەر وڵاتێك لە چوارچێوەی سنووری ئەو وڵاتەدابە) و بەستراوە بە سەروەریی ئەو وڵاتەوە و بێجگە لە خۆی هیچ دەوڵەت و لایەنێك بۆی نییە یاسای بەسەردا بسەپێنێت، ناگۆڕێت؟. کاتێك دادگایەکی وەك دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی سزایەك لە دەرەوەی وڵات بە سەرئەنجامدەرانی تاوانی جینۆسایدا دەسەپێنێت و یاسادانانی خۆی بەسەر یاسای ناوخۆی وڵأتاندا زاڵ دەکات__ بە پشتبەستن

به دادگەریی جیهانی__ بەم کارەی بنەمای جیاوازبوونی یاسای وڵاتانی بەرەو یەکپارچەیی و یاسایەکی جیهانی نەجولاندوە؟ بەمەش مانا و مەدلولی چەمکی یاسای لە چەمکێکی تایبەت بە ناوخۆی وڵاتان لەسەر بنەمای بنەمای سەروەری یاسای ناوخۆ نەگۆریوە، کە ئەمەش کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر فیکری یاسایی هەیە؟!.

وەڵامی ئەو پرسیارانەی سەرەوە گرفتی لێکۆڵینەوەکە پێك دەهێنن. لێکۆڵەر گریمانەی ئەوە دەکات کە پەیوەندی لە نێوان تاوانی نێودەوڵەتی جینۆساید و دادگەریی جیهانی هەیە و دۆزینەوە و کەشفی ئەو پەیوەندییەش گۆڕانکاری لە مانا و مەدلولی چەمکی یاسادا دروستدەکات و رەوتێك لە یاسای جیهانی دروست دەکات کە لە هەمە جۆری یاساکانی وڵاتانەوە بەرەو یەکپارچەیی یاسای جیهانی دەبزوێت. ئەگەرچی ئەمە هەنوکە لە یاساکانی تایبەت بە تاوانە جیهانی و نێودەوڵەتییەکاندا(لەوانیش تاوانی جینۆساید) دەرکەوتووە، بەڵام لە داهاتوودا بەشەکانی دیکەی یاساش دەگرێتەوە.

میتۆدی توێژینەوەکەش بریتیە لە میتۆدی وەسفی شیکاریی بەکاربراو لەم جۆرە توێژینەوانەدا.

بۆ ئەوەش توێژینەوەکە بگاتە دەرەنجامی خۆی نەخشەکەی بەو شێوەیە دارێژراوە کە لە سێ داوای سەرەکی پێکدێت:

داوای یەکەم تایبەتکراوە بە ناساندنی تاوانی جینۆساید .

ئەمە لە کاتێکدا داوای دووەم تایبەتە بە دادگەریی جیهانییەوە. داوای سێیەمیش بۆ کاریگەری پەیوەندی نێوان تاوانی جینۆساید و دادگەری جئیهانی لەسەر چەمکی یاسا تەرخانکراوە.

لە کۆتاییشدا پاشمەندێك دانراوە کە ئەنجامە گیراوەکان و پێشنیازەکانی تێدا هێنراوە بێ ئەوەی جێگەی درێژەی توێژینەوەکە بگرێتەوە.

داوای یەکەم

ناساندنی تاوانی جینۆساید و دهادگەری نێو دەوڵەتی

بۆ ئەوەی کەپەیوەندی نێوان تاوانێکی وەك جینۆساید و دادگەریی نێو دەوڵەتی و کاریگەری ئەو پەیوەندییەش لە چەمکێکی وەك یاسا پیشان بدەین ئەوا دەبێت لە پێشدا دەبێت تاوانی جینۆساید وەك تاوانێکی نێو دەوڵەتی بناسرێت بۆیە لەم داوایەدا هەوڵی ناساندنی تاوانەکە دەدەین:

لەناوبردنی بێ بەزییانەی گرووپە ئاینی و نەتەوەیی و ئەتنییەکان بە درێژایی مێژووی مرۆڤ بە تایبەت لە سەدەی بیستدا مایەی دروستکردنی بەستێنی دەرکەوتنی چەمکی تازە دەرکەوتووی (تاوانی جینۆساید) بوو لە ناو ئەدەبیاتی یاسای نێو دەوڵەتی تاوانی و یاسادانانی سزایی ئەو یاسایەدا بوو : تاوانەکانی وەك تاوانی کوشتاری ئەرمەنەکان لە 1915 دا لە لایەن تورکیا و لەناو بردنە زۆر و زەبەندەکانی جەنگانی جیهانی یەکەم و دوووەم و لەناوبردنە بەرنامەییەکانی سامییەکان لە ئان و پێش ئەو جەنگانە و لەناوبردنی کوردان _لە دەرسیم_ باکور و باشووری کوردستان و وای لە فەقیهی یاسای نێو دەوڵەتی(رافائیل لیمکین) کرد کە لە ساڵی 1933 دا و لە ناو کۆنگرەی (یەکسازکردنی یاسای سزا) لە مەدریدی پایەتەختی ئیسپانیا چەمکی جینۆساید دابهێنێت. پاشتر لە ساڵی(1944)یش لە کتێبەکەیدا بەناونیشانی (دەسەڵاتی دەوڵەت سەنتەر لە ئەورووپای باکور) ئەم تاوانەی شی و راڤەکاری کرد. نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە یەکەم ساڵی چالاکی خۆیدا و لە بڕیارنامەیەکدا لە ساڵی 1946 بە راشکاوی ئەوەی ڕاگەیاند کە (جینۆساید تاوانە و جیهانی شارستانی ئەو کارە زشتکاری دەکات دەکات) و ئەمەش بەستێنی ئەوەی رەخساند کە جارنامەی بە تاواندانان و رەشناسی جینۆسایدی لە دیسەمبەری ساڵی 1948 ئەنجام بدرێت.(عزیزی:1393:189)

سەرەرای ئەوەش کێرڤی ئەنجامدانی ئەو تاوانە لە سەدەی بیسدا بەرەو بەرزبوونەوە بوو و بەردەوام تاوانەکە ئەنجام دەدرا . بە جۆرێك مرۆڤایەتی بە چاوی سەر شایەتی کوشتارە خوێناوییەکانی یوگسلاڤیا و رواندا و کوردستانی عێراق بوو. تاوانەکە بە جۆرێك تاوی سەند بوو کە لە کەیسەکانی (کامباندا) و (کایشما) و (رۆزیندانا)دا تاوانی جینۆساید بە (تاوانی تاوانەکان)(Crime ofcrimes) ناسێنرا . ناساندنی دادگای تایبەت بە کەیسی یۆگسلاڤیا و دادگای تایبەت بە رواندا(Cathrine Cisse:1998:157) و دواتر دروستکردنی دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی

نیشانەی گرنگی پێدانی یاسای نێودەوڵەتییە بەو تاوانە(ئاوارەحسێن: 589:2017) هەر بۆیە ناساندنی چەمکەکە و پێکهاتە و بنەماکانی لە یاسای سزایی نێو دەوڵەتیدا ئەم داوایەی بۆ تایبەت کراوە:

یەکەم: جینۆساید لە رووی مێژوویەوە:

بۆ ئەوەی رەهەندەکانی بابەتەکە روون بنەوە ئەوا لە پێشان لە مێژووی تاوانەکە شی دەکەینەوە، بێئەوەی لە رووی زمانەوانییەوە خۆمان لە قەرەی ناوەکە بدەین، لەم لایەنەوە لێکۆڵەر رای لەگەڵ ئەو تویژەرانەدایە کە لە زمانی کوردیشدا وەك ئەو زمانانەی دیکەی کە هەر زاراوەی جینۆسایدیان بۆ تاوانەکە بەکارهێناوە بەکاربرێتەوە. پێی وایە زاراوە بەکاربراو پێشنیازکراوەکانی دیکە ناتوانن بە شێوەی هەمەکی و گشتگیر ناسێنەری تاوانەکە بن(ئاوارە حسێن: 12:2017). بەڵام لەبەر لەبەرچاوگرتنی لایەنی کردەیی و و سەیرنەکردنی نامێژوویی سەروو واقیعیانەی تاوانەکە و پیشادانی پەیوەندیشی بە دادگەریی جیهانییەوە ئەوە دەخوازێت کە لە رووی مێژوویەوە تاوانەکە لێکبدرێتەوە:

لەبەرئەوەی تاوانی جینۆساید پێشێلکردنی یەکەمین و گرنگترین مافی کەمینەکانە کە ئەویش مافی مانەوەیە لەبەرئەوە بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی هەر کات ویسترا بێت ئەو مافە سەرەکییە لە هاولاتیان وەربگیرێتەوە یەکسەر پەنا بۆ ئەم تاوانە براوە. هەر لەبەر ئەوەشە بۆ پاریزگاری لەو مافە سەرەکییە دەبوو یاسای سزای نێو دەوڵەتی دەست تێوەربدات(عزیزی: 190). پێشێلکردنی ئەو مافە بەرپرسیاریێتی تاکی و دەولەتی لە خۆ دەگرێت لە راستیشدا پەیمانامەی قەدەغەکردن و سزادانی تاوانی جینۆساید لە نۆی دیسەمبەری 1948دا کە تەنها یەك رۆژ پێش پێش دەرکردنی جارنامەی مافەکانی مرۆڤ بەسترا بە یەکەمین پەیماننامەی بە تاوان ناساندنی جینۆساید دەژمێردرێت(بیگ زادە: 50). هەر لەم پەیملننامەوە دەردەکەوێت کە بە تاواننساندن و سزادانی نێو دەوڵەتی بە یەکێك لە کاریگەرترین لایەنەکانی رووبەرووبەوە و ناساندنی تاوانی جینۆساید دەژمێردرێت و رۆڵی دادگا نێودەوڵەتییەکان لەم رووەوە زۆر لەبەرچاوە. هەرچەند بە وردبوونەوە لە مێژووی یاسای نێو دەوڵەتی دەردەکەوێت سەرە رای کۆنی تاوانەکە، بەڵام تۆوی بە تاواننساندن و سزادانی تاوانبارانی ئەم تاوانە تەنها لە کۆتاییەکانی نیوەی یەکەمی سدەی بیستەم تەقی و بووە بەشێك لە یاسای سزایی نێو دەوڵەتی. لەم رووەوە دەتوانرێت بووترێت دوای دروستکردنی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بریارنامەی (260) ی نۆی 1948 بابەتی دروستکردنی دادگایەکی نێو دەوڵەتی خرایە روو،(توحیدی فر: 74) دوای ئەوەش بابەتی دروستکردنی دادگایەکی نێو دەوڵەتی بەرفرانتر خرایە بەر باس و ئامادەکردنی دەستووری کاری ئەو دادگایەش بە لیژنەی مرۆڤی نەتەوە یەگگرتووەکان سپێردرا(عزیزی: 193).

هەرچەند بە تاوانناساندنی ئەو تاوانە بۆ ئەو مێژووە دەگەڕێتەوە، بەڵام مێژووی ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید زۆر بۆ پێشتر لەو مێژووە دەگەرێتەوە:

وێرانکردنی کارتاج و لەناوبردنی خەڵکەکەی لەلایەن رۆم و سەدو چل و هەشت ساڵ پێش زایین و قەتلو عامی ئەرمەنەکان لە لایەن تورکیا(1915-1916) لە ناوبردنی ملیۆنەها جوتیاری ئۆکراینی بەهۆی ئەو ئەو گرانییەی کە ستالینەوە دروستکرابوو(1932-1933) ، لەناوبردنی ملیۆنەها هیندیی موسڵمان لە کاتی جو\دابوونەوەی پاکستان لەساڵی(1947-1948)، لە ناوبردنی بردنی هەزاران کۆمەنیستی ئەندەنوزیایی لە ساڵەکانی (1965-1966)، لە ناو بردنی ئەندامانی حیزی عەوام لیگ لەکاتی جودابوونەوەی بەنگلادیش لە پاکستان(1970-1971. لەناوبرنی خەڵکی ناتەموری لە تەیموری رۆژئاوا لە ساڵەکانی(1976-1990). لەناوبردنی موسڵمانەکان و کرواتەکان لە لە لایەن سیربەکانەوە(1991) . لەناوبردنی توتسییەکان لە رواندا(1993-1994) لۆقەکردنی هەشت سەد و دوو ژن لە جامۆو کەشمیر لەلایەن سوپای هیندوستان، لۆقەکردنی نیمچە سەربازە رواندییەکان بە کچێکی سی و هەشت ساڵەی توتسی لە کاتێکدا خوێن بەسەر بوتڵە تێکشکاوکانەوە بەجێمابوو، تەعەداکردنە سەر ژنێك لە لایەن پێنج سەربازی یۆگسلاڤی و کوشتنی مناڵەکەی لە ساڵی (1994) (میر محمد صادقی:171-136)

بەهاتنە سەرکاری نازییەکانیش لە ئەڵمانیا سیاسەتێکیان لەو وڵاتەدا گرتەبەر کە دەبێت نەژادە نزمەکانی وەك جووەکان و کۆڵییەکتن لەناو ببرێن، لە ژێر دروشمی (ئەڵمان لە سە رهەمووانە) وە بە تایبەت جووەکان کرانە ئامانج، لە ئەنجامدا هەزارانی ئەم کەمینە ئایینییە و چەندین کەمینەی دیکە

له ئەڵمانیا و وڵاتەکانی دیکەی ئەوروپا کە لەژێر دەسەڵاتی ئەڵمانەکاندا بوون له ناو بران کە ئەم تاوانە به ناوی (هۆلۆکۆست)(کوشتاری گشتگیر)ناسرا(. کوشتاری گشتگیر بە دەستپێکردنی جەنگی جیهانی دووەم تاوی سەند ، لە جونیەی ساڵی 1941 لە کاتی جوڵەی ئەڵمانەکان بەرەو رووسیا کوشتاری گشتی پۆڵەندییەکانیشی چووە سە کە سەرۆکوەزیرانی بەریتانیا لە کاتی باسکردنی ئەو رووداەدا وتی (ئێمە هەنوکە لەبەردەم تاوێنکداین کە بێناوە)(عزیزی:191).

(رافائیل لمکین) یاساناسی جووی پۆڵەندی کە به دەستپێکردنی جەنگی جیهانی دووەم بۆ ئەمریکا پەنای برد بوو دوای بیستنی ئەو گوتارەی چەرچیل رایگەیاند کە ئەو تاوانەی ناو ناوە جینۆساید(Ginocide)(هەمان سەرچاوە: 191)

لەگەڵ ئەوەشدا دوای پێکهێنانی دادگای سەربازی نۆرەمبێرگ کە بە گویرەی رێککەوتنامەی نێوان وڵاتانی ئینگلتەرا و فەرەنسا و روسیا و ئەمریکا لایەنە سەرکەوتووەکانی شەر لە 8 ئۆتی ساڵی 1941 پێکهات لە یاسای بنەرەتی دادگادا ناوێك لە تاوانی جینۆساید نەهات ئەگەرچی ئەم چەمکە بۆ یەکەم جار لە دادگای نۆتەمبەرگ لە سی سێبتەمبەر و یەکەمی ئۆکتۆبەری 1946 دا بەکارهات(هەمان سەرچاوە:192)

هەوڵە ماندوونەناسەکانی لەمکین و پشتیوانی رای گنی جیهانی و گوشاری دەزگا چاپی و بڵاوکراوەکان بووە هۆی ئەوەی کە بابەتی تاونی جینۆساید و رێکخستنی رێککەوتننامەیەك بۆ بەرگریکرد لە ئەنجمدانی لە داهاتوودا هەر لە سەرەتای دەست بەکاربوونی نەتەوە یەککرتووەکانەوە ئەنجام بدرێت (اردبیلی:41)

(هەر لەسەر بنەمای ئەمە ئەنجومەنی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بریارنامەی ژمارە 96ی 11 سێپتەمبەری 1946 بە کۆی را لەسەر گرنگی روبەرووبوونەوەی تاوانی جینۆساید جەختکرایەوە) (عزیزی: 189). لە دوای ئەم بریارنامەیە ئەنجومەنی گشتی بریارنامەیەکی تری دەرکرد کە داوای لە ئەنجومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی نەتەوە یەکگرتووەکان(اکوسوك) کرد بۆئەوەی پەیماننامەیەك بۆ ناساندنی تاوانی جینۆساید پێکبهێنێت، هەر لەمەوە ئەنجومەنەکش لیژنەیەکی بۆ دیاریکرد کە ئەرکی بریتی بووو لە رێکخستنی رێککەوتن نامەیەك و (لیمکین)یش وەك یەکێك لە ئەمدامەکانی ئامادەکاری پەیماننامەکە دیاري کرا. سەرەنجام لە 9 ی دیسەمبەری 1948 دا ئەنجومەنی گشتی نەتەوە یەکگرتووە کان بۆ کۆی راکان پەیماننامەی (قەدەغەکردن و سزادانی تاوانی جینۆسایدی) بەست.1(هەمان سەرچاوە: 42)

پاشانیش دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی بە رێکەوتنی رۆمای دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی لە (1998/7/17) پێکهات. هەرچەند دادگاکە دەسەڵاتی خۆی تەنها لە ئەنجامدانی ئەو تاوانانەی کە لە رێککەوتنەکەدا لە ماددەی (5)ی رێکەوتنەکەدا بوونیان هەیە ، کە دوای چوونە بوارە جێەجێکردنییەوە واتە(لە (7/1/ 2002) ئەنجامدراون بەکار دەهێنێت(ئاوارە حسێن::61:2017.) هەرچەند تاوانی جینۆساید زۆر پێشتر بە تاوانی نێو دەوڵەتی ناسێنراوە، ئیدی لەو مێژووەوە یاسادانان بۆ سزادانی ئەنجامدەرانی دەرچوو(ئاوارە حسێن:2017: 2.61

دووەم: پێناسەی جینۆساید:

---

[1] GA Res.A\RES\26A(111).9 Desember 1948

[2] بێگومان دوای دروستبوونی دادگای تاوانکاریی نێو دەوڵەتی و پێناسەکردن و پیشاندانی پێکهاتە و بنەماکانی تاوانەکە رۆڵی ئێجگار گرنگی دەبێت لەوەدا کە رێسای(بە یاسادانان بوونی سزادانی تاوانکار) [2] لە یاسای نێودەوڵەتیشدا ، کە دوای دروستکردنی ئەو دادگایە ئەو رێسایە لە سیستەمی تاوانی نێو دەوڵەتیشدا بەکار بووە. ئەو رێسایەی کە لە یاسای تاواناسی نێو دەوڵەتیدا بەو یەکەتازییەی یاسای ناوخۆ نییە؛ کە تەنها دەق سەرچاوەی تاواناسی و سزا بێت، بەڵکو لە یاسای نبو دەوڵەتیدا نەریتی نێو دەوڵەتی لە پەنا بەڵکو پێشتر لە دەقداری یاسا(نصوصیة العقوبة) سزاناسی دەکرێت(آشوری: 1384: ج1: 59).

ئەلیف: لە دوای ئەنجامدانی تاوانە بێ بەزەییەکانی شەری جیهانی دادگاکانی نۆرەمبێرگ و تۆکیۆ تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتییان هێنانە بەر باس کە ئەو تاوانانە   5-گواستنەوەی ناچارکەرانەی منالانی گروپێك بە گروپێکی دیکە. (عزیزی:198)3

ئەوەی جێی تێبینییە کە ماددەی پێنجی دادگای سزایی نێو دەولەتی و دادگای تایبەتی عێراقیش هەمان پێناسەیان دووبارە کردۆتەوە. بە دوو جۆر دابەش دەکران بەشێکیان ئەو تاوتانانە بون کە دژی هەموو یان بەشێکی گروپێکی دیاریکراو ئەنجام دەدران، ئەمە لە کاتێکدا ئەوانەی دووەم ئەو تاوانانە بوون کە بێ ئەوەی کەمترین پەیوەندی بە دەگەڵ(انتماء) بوونی گروپەکەیانەوە ئەنجامدرا بوون. ئەوانەی یەکەمیان بە تاوانەکانی جینۆساید و ئەوانەی دووەمیشیان بە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی ناسران. هەر لەو بنەمایەوە تا چەند سالان لەمەو پێش تاوانی جینۆساید لە ناو تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی حسێب دەکرا، بەڵام لە یاسای بنەرەتی دادگای تاوانی نێو دەولەتی جوداکراوەتەوە، هەرچەند تا ئێستاش لە یاسا نیشتمانییەکانی هەندێك وڵاتی وەك وڵاتی فەرەنسادا هەر لە ژێر ناوی تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتیدا دەهێنرێت.(عزیزی: 199)

بێ: ئەو پێناسەیەی تاوای نێو دەوئلەتجینۆساید بە شێوەی زنجیرەیی لە هەردوو ماددەی دادگا تایبەتەکانی دادگاییکردنی جینۆساید لە یاسای بنەرەتیاندا لە ماددەکانی (4 و 2) هاتووە دەقی هەمان پێناسەیە کە لە مادەی(2) پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی جینۆسایددا هاتووە کە بریتییە لە:

(لەم پەیماننامەدا جینۆساید   بەهەر یەك لەم کارانەی خوارەوە دەووترێت کە بە مەبەستی لەناوبردنی تەواوی یاخود بەشێکی گروپێکی نەتەوەیی یان نەژادی یاخود ئاینی لەم شێوەیە ئەنجام درابن:

1- کوشتنی تاکەکانی گروپ.

2- زیانگەیاندنی زیانی گەورە بە سەلامەتی جەستەیی یان گیانی تاکەکانی گروپ.

3- خستنە ناو بارودۆخێکی ژیانی نەگونجاوی گروپێك کە ببێتە مایەی لەناوچوونی فیزیکی هەموو یاخود بەشێك لە گروپەکە.

4-بە ئەنجامگەیاندنی کارائێك بە مەبەستی رێگری لە وەچەخستنەوەی گروپ.

(هەمان سەرچاوە:198)

جیم: دادگای دادی نێو دەوڵەتیش یەکەم لایەنی دادوەری بوو کە نەریتی بوونی نێودەوڵەتی پەیماننامەرێگری و سزادانی تاوانی جینۆسایدی) سەلماند دەرەنجامی یەکەمی ئەمەش بریتییە لەوەی کە رێساکانی گرێبەستەکە لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە ناسێنراوون و بۆ دەوڵەتانیش بێ بوونی گرێبەست دەبێت رەچاوبکرێن. دەرەنجامی دووەمیشی   بریتییە لە فەرمانرەوابوونی تایبەتمەندی جیهانی جینۆساید و لەسەر دەوڵەتان پێویستە کە هاوکاری یەکتر بن بۆ ئەوەی ئەم تاوانە جیهانییە نەمێنێت. هەر لێرەوە دادگلاکانی دیکەی وەك دادگای نێو نەتەوەیی رواندا دانی بە نەیرتی بوونی جینۆسایددا نا.

پێویستە ئەوەش بووترێت کە دادگای دادی نێودەولەتی لە کەیسی(بارسەلۆنا تراکشن) دا بۆ یەکەم جار قەدەغەکردنی جینۆسایدی وەك ئیلتیزامێکی هەمەگیر(Erga Omnes)ناوبرد.(هەمان سەرچاوە: 205)

---

[3] پێشتر لە رەشنووسی دادگاکەدا تاوانەکان کرابوون بە دوو بەشەوە: ئەو تاوانانەی کە سەرچاوەکەیان نەریتی نێو دەولەتی ئەو تاوانەناش کە سەرچاوەکەیان پەیماننامە نێو دەولەتییەکان بوون . بەڵام دواتر تەنها ئەو تاوانە نێو دەولەتیانەی کە سەرچاوەکەیان نەریتی نێو دەولەتییە هیلرانەوە، تا ئەرکەکانی دادگاکە پارچە پارچە نەبێت و هەولی داهێنانی یاسایانێکی تازەی لەو جۆرە نەدرێت، هەر بۆیە تاوانەکانی تایبەت بە تیرۆری جیهانی و تاوانەکانی دژ بە کارمەندانی نەتەوە یەکگرتووەکان و تایبەت بە قاچاخی مادەسرکەر و دەروون تێکدەرەکان لە ناو یاسالی بنەرەتی دادگا نەهێنران. بەڵام تاوانی جینۆساید یەکێك لە تاوانە نەریتی و بنەرەتییەکان دانرا کە لە یاسای دادگادا جەختتی لەسەرکرایەوە و بەمەش سزادانان لەسەر تاوانەکە   چووە بواری جێبەجێکردنەوە(عبدالحسين زاده،: 28)

حێ: دەربارەی پەیەندیی جینۆساید بە تاوانە نێو دەوڵەتییەکانی دیکەوە، لە دوای ئەنجامدانی تاوانە بێ بەزەییەکانی شەڕی جیهانی دادگاکانی نۆرەمبێرگ و تۆکیۆ تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتییان هێنانە بەر باس کە ئەو تاوانانە بە دوو جۆر دابەش دەکران بەشێکیان ئەو تاوتانانە بون کە دژی هەموو یان بەشێکی گروپێکی دیاریکراو ئەنجام دەدران، ئەمە لە کاتێکدا ئەوانەی دووەم ئەو تاوانانە بوون کە بێ ئەوەی کەمترین پەیوەندی بە دەگەڵ(انتماء) بوونی گروپەکەیانەوە ئەنجامدرا بوون. ئەوانەی یەکەمیان بە تاوانەکانی جینۆساید و ئەوانەی دووەمیشیان بە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی ناسران. هەر لەو بنەمایەوە تا چەند ساڵان لەمەو پێش تاوانی جینۆساید لە ناو تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی حسێب دەکرا، بەڵام لە یاسای بنەڕەتی دادگای تاوانی نێو دەوڵەتی جوداکراوەتەوە، هەرچەند تا ئێستاش لە یاسا نیشتمانییەکانی هەندێك وڵاتی وەك وڵاتی فەرەنسادا هەر لە ژێر ناوی تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتیدا دەهێنرێت.((شایگان فرد: 257).

لەم رووەوە دادگای سزادانی رواندا باوەری وایە کە تاوانەکە بە یەکێك لە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی دەژمێردرێت. دادگاکە باوەری وایە کە تاوانەکە لە پێکەوەگرێدانی هەردووتاوانی (ریشەکێشکردن) و (شوێنپێهەڵگرتن و ئازاردانی هەر گروپێك بە هۆکاری(نەژادی، نەتەوەیی و ئایینی) بە نیازی لەناوبردنی هەموو یان بەشێکی گروپەکە ئەنجام درا بن. هەر لێرەوە دادگا پێی وایە لە نێوان تاوانی دژی مرۆڤایەتی و جینۆسایدا شێوازی لۆجیکی (گشت و پارچەبوونی لە روو)(العموم والخصوص من وجە) ئیدی پایەکانی هەروو جۆر لە تاوانەکە لەودییان بووونی هەیە ، بۆیە دەتوانرێت ئەنجامدەرانی بە هەر کام لە دوو تاوانەکە بناسێنرێت ئەگەرچی تاوانبەرامبەرکراو لە تاوانی جینۆسایددا تەنها تاکێك نییە، بەڵکو گروپێکە، هەرچەند دادگاکە وایداناوە کە تاوانباران بە تاونی جینۆساید حوکم و سزا بدرێن، بێ ئەوەی ئاماژە بە هۆکارەکەی بدرێت. پێدەچێت دادگاکە لەسەر ئەو بنەما سزاییەی کە هەر تاوانێك رەگەزەکانی دووتاونی لە خۆدەگرت ئەوا دەبێت لەسەر تانە توندترەکە ئەژمار بکرێت.(عزیزی: 204-206)

بێجگە لەدادگای نێو دەوڵەتی تایبەت بە رواندا، چەندین دادگای دیکەی وەك دادگای تاوانکاری بۆ یوگسلاڤیای پێشوو(ی ماددەی پێنج) و دادگای تایبەت بە سیرالیۆنی 2002(ماددەی دووەم) .(هەمان سەرچاوە: 205)

هەرچەندە تاوانی جینۆساید پێش ساڵی 1948 کاتی دەرکردنی پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی جینۆساید بە بەشێك لە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی ئەژماردەکرا بەڵام لە دەکرێت بڵێن تانی جینۆساید لەو رووەوە کە تاوانێکە بەرامبەر بە گروپ ئەنجامدەدرێت و تەنها بەرامبەر چوار جۆر لە گروپە نەتەوەیی و ئایینی و نەژادییەکان 4 و مەبەستیش لەناوبردنی هەموو یان بەشێك لێیان ئەنجام دەدرێت. ئەمە لە کاتێکدا تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی لە چوارچێوەی هێرشێکی بەرفراوان و سیستەماتیك روودەدەن و مەرج نییە بۆ لەناوبردنی گروپێك یاخود بەشێك لێیان بێت وقوربانییەکانی دژ بە مرۆڤایەتی خەڵکانی سیڤیل و ناسەربازین، ئەمە لە کاتێکدتا مەرج نییە تاوانی جینۆساید تەنها بەرامبەر بە خەڵکی سیڤیل ئەنجام درابێت بێجگە لەوەی تاوانی دژەی مرۆڤایەتی بە هێرش ئەنجام دەدرێت، بەلام تاانی جینۆساید دەشێت بێ شەڕ و لە کاتی ئاشتیشدا ئەنجام بدرێت. هەر لێرەوە جیاوازی هەیە لە نێوان تانی جینۆساید و   تاوانەکانی دژە مرۆڤایەتی، پێدەچێت دادگای نێو دەوڵەتی رواندا ئەم جیاوازیانەی لەبەرچاو نەگرتبێت   بۆیە هەردوو تاوناەکەی بە یەك حسێب کردبێت.(عزیزی:204)

هەروەك تاوانی جینۆساید و   تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی جیاوازن لە تاوانەکانی شەڕ، چونکە تاوانی دژی   مرۆڤایەتی لەکاتی شەر و نەبوونیشیدا ئەنجام دەدرێن، ئەمە لە کاتێکدا تاوانەکانی شەر تایبەتن بە کاتی شەرەوە وەك لە زاراوەکەدا دیارە.(ئاوارە حسێن: 73)

ئەوەی جێی تێبینییە یەکەم رایەك بە شێوەیەکی تەواو وتێرو تەسەل لە تاونی جینۆسایدی کۆڵیتەوە لە لایەن لقی یەکەمی دادگای نێو دەوڵەتی رواندا بووە لە کەیسی (ئاکائیسۆ) بە جۆرێك دادگای اواندا لە کارەکانی دیکەی و دادگای تایبەت بە یۆگسلاڤیای جاران لە کەیسی(یەلیسیچ) لەسەر ئەو رایە چووە و بە راشکاوی هاورایی خۆی لەگەڵد ئەو رایەدا دەربریوە.(عزیزی:205)

1- **بۆ نمونە دەشێت مەبەست   لە ناوبردنی گروپێکی سیاسی بێت، روونە کە لەناوبردنی گروپی سیاسی ناچێتە ناو تاوانی جینۆسایدەوە، چونکە یەکێك نییە لە چوار گروپەکەی لە پێناسەی تاوانی جینۆساید دانراون.(عزیزی:** (145:Rafael Limkin)

سێیەم: پایە و ڕەگەزەکانی تاوانی جینۆساید:

بێگومان ڕای دادگا تایبەتەکان دەربارەی پێناسە و جۆر و پێکهێنەرەکانی تاوانی جینۆساید کاتێك گرنگییەکەی دەردەکەوێت کە هەوڵبدرێت ڕای جیاوازی وڵاتان لەسەر ئەو بابەتانە یەکبخرێت کەواتە ڕەگەز و پێکهێنەرەکانی تاوانی جینۆساید چین:

بە گوێری بنەما گشتییەکانی یاسای سزادان، تاوانی سزادان وەك هەموو تاوانێکی دیکە لە دوو ڕایەی مادی(Actus Rues) و پایەی مەعنەوی(Mens Rea) پێکدێن: (کریانگساک:104)

پایەی ماددی تاوانی جینۆساید:

ئەلیف:: کوشتنی ئەندامانی گروپەکە:

ئەم کارە لە برگەی یەکەمی مادەی دووی پەیماننامەی جینۆساید بە یەکەم شیوازی ئەنجامدانی جینۆساید دەژمێردرێت و مترسیدارترینیشیانە چونکە ڕاستەوخۆ پێچەوانەی مافی مانەوەی گروپە و پێچەوانەی سەرەکیترین مافەکانی مرۆڤە.(عزیزی: 212)

دەربارەی ژمارەی کوژراوان و جۆری کوشتنەکە ڕای جیاواز هەیە. دەقەکان ئەم بابەتەیان یەکلایی نەکردۆتەوە . هەر لەبەر ئەوەیە دادگا تایبەتەکانی وەك دادگای ڕواندا بۆ یەکلاییکردنەوەی ئەم بابتە ککەڕاونەتەوە بۆ بنەماگشتتیە عادیلانەکانی یاسای سزادان، کە ئەمەش سەبارەت بە بابەتەکەی ئێە زۆر گرنگە چونکە ڕەچاوکردنی ئەو بنەما گشتیانە پەیوەندی بە بابەتی عەدالەت و عەدالەتی جیهانییەوە هەیە. هەر بۆیە ڕامان لەگەڵ ڕای ئەو لێکۆڵەرانەدایە کە دەقە یاساییەکان باشیان کردوە کە ئەم بابەتەیان یەکلایی نەکردۆتەوە تا گشتگیر تربێت ئەو جۆرە کوشتنانەش بگرێتەوە کە دواتر پەیدا دەبن.(هەمان سەرچاوە: 212)

بێ: زیانپێگەیاندنی جەستەیی و هزری بە ئەندامانی گروپەکە: ئەمەش لە برگەدووەمی ماددەی دووی پەیماننامەکەدا باسی لێوەکراوە: ئیدی بەهەر شێوەیەك بێت وەك بلاوکردنMوەی نەخۆشی و پێدانی خۆراکی خراپ و لە دەست چوو دەستدرێژیکردنە سەر تاکەکان کە ببێتە مایەی بریندارکردن و ئەشکەنجەدان و بەدخۆراکی و ڕاراییی و بێهیوایی و گوشاری هزری. (ئاوارە حسێن:35)

دادگای ڕواندا دەربارەی ئەم شێوازە لە جینۆساید دەڵێت: ئەم گوتەیە بە وانتای هەر جۆرە کارێکە کە تەندروستی مرۆڤ بخاتە بەر زیانگەیاندن ، مایەی ناشیرینی یاخود لەکارکەوتنئەندامەکان و ئۆرگانەکان و هەستەکان مرۆڤ بشێوێنێت. هەروەها دتادگا لە کەیسی ئاکائیسوّدا ئەو بابەتانەی کە هاتوون تەنها بە نمونە دەزانێت و دەکرێ هەر شتێکی دیکەش کە زیان بە تاکەکانی گروپەکە بگەیەنێت ئەم شێوازە بیگرێتەوە. گومان لەوەدا نییە کە تاونبار لە کاتی ئەم زیان گەیانندا هێبت مەبستی زیانگەیاندنی هەبووبێت و زیاگەیاندنەکە بە ئەندازەیەك بێت کە کە لەناوچوونی فیزیکی و بایۆلۆجی گروپەکەدا ببێت.(عزیزی: 213)

تێ: دانانی گروپەکە لە بارودۆخی ژیانی نەگونجاوی وادا کە لە ئەنجامدا تێداچوونی فیزیکی بەشێك یان هەموو گروپەکەی لێبکەوێتەوە: ئەم شێوازە لە جینۆساید لە برگەی سێیەم لە ماددەی دووەم لە پەیماننامەکەدا هاتووە: نمونەی ئەمە وەك کۆچپێکردنی ناچار و دوورخستنەوە لە حاڵ و ماڵ وبریکردن و لەناوبردنی ژینگە و سەرچاوەکانی ژیان و کە لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی جینۆسایدی هێواش و لەسەرخۆ کە دادگای ڕواندا لە ڕوونکردنەوەی ئەمەدا دەڵێت(کە ئەم بارهودۆخە ئێستا و یەکسەرە نابێتە هۆی لە ناوبردنی گروپەکە بەڵکو لە کاتێ[کدا درێژتردا دەبێتە هۆی لەناوچوونی گروپەکە (میر محمد صادقی:101-112)

حێ: ڕێگریکردن لە زۆربوون و بوونی منال لە ناو ئەندامانی گروپەکەدا:

ئەم شێوازە لە جینۆساید لە برگەی چواری مادی دووی پەیماننامەکەدا هاتووە. ئەوەی جێیی تێبینییە سێ شێوازەکەی پێشوو بۆ لەناوبردنی هەبوونی ئێستای فیزیکی گروپەکانە ئەنجامدەرانی جینۆساید لە هەوڵی لە ناوبردنی هەوونی ئێستای گروپەکانەوەن.هودەر بۆیە ماکلین ئەوانە بە لەناوبردنی فیزیکی ناودەبات.(عزیزی: 220) ئەمە لە کاتێکدا ئەم دوو شێوازەی کە ماوون هەوڵی لە ناو بردنی گروپەکانە لە ڕێگەی لەناو بردنی داهاتوویانەهـ

که ئەوانیش ڕێگریکردنیانە لە زۆربوون و زاوزێ و نەوە خستنەوە. کە ئەمە بە چەندین شێواز ئەنجتم دەدرێت وە نەزۆککردنی پیاوان و لەبارربردنی کۆرپەلەی ژنان و   و لۆقەکردنی ژنان لە کۆمەلگەی پیاو سالاردا تا منالەکان هي ئەو خێلە نەبن کە منالان بەدانە پاڵی باوکان دەناسرێ.هەروەك دادگای ڕواندا ئاماژە بەوەش دەکات کە گوشاری ڕۆحی ببێتە هۆی ڕێگری لە نەوە خستنەوە بۆ نمونە هەرەسشەکردن و لۆقەکردن وا بکات ئیدی نزیکی نبان ژنان و پیاوان ڕوونەدات و ئەو ژنەی لۆقەکراوە نەوێرێت نەهێلێت سکی پڕ ببێت.(عزیزی:221)

دال:گواستنەوەی ناچارکەرانەی منالآنی گروپەکە بۆ گروپێکی دیکە:

 بە گوێرەی دابەشکارییەکەی لیکمین ئەم بەندەش لەو بەندانەیە کە پەیوەندی بەو لەناوبردنەی گروپەوە هەیە کە لە داهاتوودا ڕوودەدات، چونکە منالآنی گروپ داهاتووی ئەو گروپەن. لە ڕاڤەی ئەم برگەیەشدا، لقە جیاوازەکانی دادگا ی ڕواندا ئەو ڕوونکردنەوانەی دەرباەرە ئەم برگەیە لە کەیسی (ئاکائیسۆ)دا هاتوون دانپیدا دەنێت، کە لەم بارەوە دادگا دەڵێت:

(ئەم لقەی دادگا لەو باوەرەدایە کە ئامانج لە قەدەغەکردنی ناچارکەرانەی منالآنی گروپێك بۆ گروپێکی دیکە هەروەك ئەو کارانەی ئەنجام دەدرێن بە مەبەستی پێشگیری لە وەچەخستنەوە، تەنها بە ڕاگواستنی بە زۆریی فیزیکی منالآن ڕوونادات. ،بەڵوك کارانی وەك هەڕەشەئامێز و زیانپێگەیاندنیش دەگرێتەوە کە دەبێتە مایەی ئەوەی منالآنی گروپێك بۆ گروپێکی دیکە بگوازرێنەوە.)(لە (عزیزی:223) ئەوەش جێي باسە بە گوێرەی ڕاپۆرتی دادگای تاوانکاری نێو دەوڵەتی لە ساڵی 2002 دا تەمەمی منالآنی پارێزراو لەم برگەیەدا تەمەتنیان لە خوار هەژدە ساڵی دیاریکراوە.(هەمان سەرچاوە: 223)

2- پایەی مەعنەوی

 لە ڕاستیدا ئەوەی وادەکات کە تاوانی جینۆساید لەناو تاوانە نێودەوڵەتییەکاندا گرنگییەکی تایبەتی هەبێت پایەی مەعنەوی تاوانەکە بێت(ئاوارە حسێن، 27).   زۆرتر ئەم ڕەگەزەشە کە وا دەکات پەیوەندی جینۆساید بە چەمکی عەدالەتی جیهانییەوە پەیدا بکات کە گۆڕاوی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەك لە داوای داهاتوودا باسی لێوە دەکەین. لە خوارەوە ئەم پایەی(پایەی مەعنەوی) تاوانەکە شی دەکەینەوە:

ئەلیف: نیازی تایبەت

 هەروەك هێنامان تاوانی جینۆساید جیاوازە لە تاوانەکانی دیکە . لەبەرئەوە بۆچێبوونی پێویستی بە نییەتی تایبەت(dolus special) ی لەناوبردنی گشتی یان بەشێکی گروپە دیاریکراوەکانە . بە جۆرێك دەتوانین باس لە بوونی تاوانی جینۆساید بکەین کە هەر کام لە پێکهێنەرهکانی ڕەگەزی مادی تاونەکە بە نیزی لەناوبردنی هەموو یان بەشێکی گروپ ئەنجام دراین. لەم بارەوە دادگای تیبەت بەرواندا بەم شێوەیە شرۆڤەی دەکات: (بە شیوەیەکی ورد کلاتێك دەتوانرێت بووترێت کە هەر کام لە ئەو کارانەی لە لەبشی دووەمی ماددەی دوودا هاتوون وەك ڕەگەزی پێکهێنەری تانی جینۆساید دابنرێن کە ئەو کارانە بەرامبەر یەك یاخود چەند کەسێك ئەنجام بدرێن تەنها لەبەرئەوەی کە ئەندامی گروپێکی دیاریکراوون و. لەبەرئەوە تاوانبەرامبەرکراو لەبەر شوناسی کەسی خۆی هەڵنابژێرێت ، بەڵکو لەبەر ئەندامبوونی لە گروپێکی میللی، نەتەوەیی ، نەژادی یان زمانی تاوانەکەی بەرامبەر ئەنجام دەدرێت، لەبەرئەوە قوربانی هێرشەکە ئەندامی گروپێکی دیاریکراوە و هەر لەبەرئەو هۆکارەش هەڵبژێردراوە. مانای ئەم گوتەیەش ئەوەیە کە قوربانی تاوانەکە نە ئەندامەکان بەڵکو خودی گروپەکەیە.(نجفی   ابرندآبادی :8)

بۆیە دەتوانرێت بووترێت ئامانجی سەرەکی پەیمانانامەی جینۆساید پاراستنی گروپە و پاراستنی تاکەکان بە پلەی دووەم دێت و لە ڕاستیشدا لە دەرەنجامەکانی پارێزگاری لە گروپ دەبێت.(عزیزی: 223) لەم ڕووەوە لقی یەکەمی دادگای یۆگسلافیا دەربارەی ڕوونکردنەوەی چییەتی جینۆساید دەڵێت(لە کاتێکدا تاك یان ئەو تاکەکان کە بە زۆری قوربانی تاونەکانن، بەئلام دواجار لە تاونی جینۆسایدا قوربانی کۆتا گروپە، هەرچەند لەنابردنی هەر گروپێك داخوازی ئەنجتامدانی تاونە بەرامبەر بە تاکەکانی ، واتە ئەو تاکتەی سەر بەو گروپەن)، دادگاکە لە بەردەوامی شرۆڤەکردنی ئەم بابەتەدا دەڵێت: نیازی جێبەجێکەری تاونەکە لە ناوبردنی (خودی) گروپەکە ب مانی هەبوویەکی سەربەخۆ و جیاواز لە تاکەکانی پێکهێنەری

گروپەکەن)(میر محمد صادقی:101-112) بۆیە تاوانبار ئەو کارە تەنانەت لەبەر رقی هو گروپە نییە و بەڵکو لەوەش تێپەر دەکات بۆ نیزێکی فراوانتر کە ئەویش لەناوبردنی (گروپ)کەیە هەمووي یان بەشێکی هەربۆیە تاوانی جینۆساید جودا دەبێتەوە لە تاونی (شوێنپێهەڵگرتن و ئازاری بەردەوام) (prsecution) کە تێیدا تانبار قوربانییەکانی خۆی لەبەر سەر بە کۆمەڵە و گروپێکی دیاریکراوبوون هەڵدەبژێرێت ، بەڵام لە پای لەناوبردنی ئەو کۆمەڵەیە نییە). هەر لەبەر ئەو نیازە تایبەتەشە کە ژمارەی قوربانین گرنگ نییە، ە تەنانەت ئەگەر بەرامبەر تاکە کەسێکیش تاوانەکە ئەنجام درا بێت ئەوا هەر دەچێتە ناو تانی جینۆسایدەوە مادام بە نیازی لەناوبردنی گروپ ئەنجام درا بێت. (عزیزی: 224)

بێ: خاڵێکی دیکە کە پێویستی بە راڤەکردن هەیە لەم رووەوە بریتییە لە گوتەی(لەناوبردنی هەموو یان بەشێکی گروپ) کە دەتوانرێت ماناکە وا لێکبدرێتەوە کە ئەگەر ئەنجامدەر مەبەستی لاوبردنی تەنها بەشێکیش لە گروپەکە بێت ئەوا دەتوانرێت بووترێت کە ناوانەکەی ئەنجام داوە. دادگای رواندا بە ئاماژە بۆ رای کۆمیتەی یاسای نێو دەوڵەتی دەڵێت:

(پێویست ناکات کە ئەنجامدەر مەبەستی لەناوبردنی هەموو ئەندامانی گروپ لە هەر جێیەکی جیهان بێت)

دادگا لەوباوەرەدایە کە لە نیەتی ناوبردنی بەشێکی لەبەرچاوی(Subtansial Number) گروپەکە بەسە بۆ ئەوەی کە تاوانەکە ساغ بێتەوە، ئەمەش ئەوە پیشان دەدات کە لەم رووەوە مەبنای تاوانەکە چۆنێتییە نەوەك چەندێتی.(عزیزی: 225-233)

جیم: شێوەی سەلماندنی نیاز: هەروەك وتمان دەبێت مەبەستی تاوانبار لەناوبردنی گروپ بێت، روونە کە ئەگەر تاونبار ژمارەیەکی زۆریش لەناو بەرێت بەڵام مەبەستی لناوبردنی گروپەکەیان نەبێت ئەوا ناتوانین بڵێین تاوانی جینۆسایدی ئەنجام داوە. لێرەوە سەلماندنی نیازی لەناوبردنی گروپ رۆڵێکی گرنگی دەبێت، لە راستیشدا قسەکردن لەسەر ئەو سەلماندنە لەناو کتێبەکاندا ئاسانە بەڵام کێشەکە لەو کاتەدایە کە تۆمەتبار لهەبەردەم دادگادا ئامادە دەبێت و پێویستە کە دادوەر بەشێوەی براوە و بێگومان(القطعي واليقين) (Beyond all reasonable doubt)، روونە کە دادگا ئهگەر لە سەلماندنهی ئەو نیازەدا سەرکەوتوو نەبوو ئەوا دەبێت بریار لەسەر بێ تاوانی تۆمەتبار بدات ، وەك ئەوەی دادگای تایبەت ب یوگسلافیا تۆمەتباری بەو دەلیلە ئازادکرد. لەبەر ئەوە هەروەك دادگای تایبەتی رواندا لە کەیسی (ئاکائیسۆ)دا دەربریوە بابەتێکی گەلێ ئاڵۆزە.(عزیزی:233-238)

(نیاز رەگەزێکی مەعنەوییە و سەلماندنی زۆرگرفت و بەڵکو مەحاڵە ، هەر لەبر ئەوەشە بێ دانپێدانانی تۆمەتبار تەنها دەتوانرێت ئەو نیەیە لە رێی ئاماژە و نیشانەکانەوە بزانرێت). 5

نیشانە و ئاماژەکانیش وەك دەربرینە سووکایەتیکارەکان و جۆری ئەو چەکەی بەکاربراوە و بەرنامە دارشتن و ژمارەی قوربانیانی کوژراو سەربەو گروپە.(کاسسە:223)

حێ: پەیماننامەی تایبەت بە جینۆساید باسی بەرنامەدارشتنی بۆ ئەنجامدانی تاوانەکە نەکردوە، هەر لەبەر ئەوە لقی پێداچوونەوەی دادگای تایبەت بە یۆگسلافیا پێویست بوونی بەرنامەی بۆ ئەنجامدانی جینۆساید نەسلماندووە ، بەڵکو تەنها وەك بەڵگەیەك بۆ سەڵماندنهی نیازی تاونبارانە پشتی پێ بەستنووە.

خێ: هەرچەند هەستی پاوانخوازی و زۆرکردنی دەسەڵات و خۆسەپاندن خولیای ئەنجامدانی تاوانی جینۆسایدە. وەك ل رووداوی هۆلۆکۆستدا بە دەستی نازییەکان دەردەکەوێت لەوانەیە خولیاکە بۆ زالبوون بەسەر زەوییەکی دیاریکراودا کە بەلای تاوانکارانی جینۆسایدەوە گرنگ بێت ، یاخود هەر خولیایەکی دیکە کە ئەگەر ئەو خولیایانە نەبوونایە تانبار بەکاری جینۆساید هەڵدەستا. ئیستا پرسیارەکە ئەوەیە کە ئایا لەم حالەتانەشداا ئێمە لەگەڵ تاونی جینۆساید رووبەرووین ؟!.

---

[5] Akayesa case,para,523

هەربۆیە لقی پێداچوونەوەی دادگای یۆگسلافیا بۆ ئەوە رۆشتووە خولیاکە هەرچی بێت قابیلی کۆبوونەوەیە لەتەك نیازی لەناوبرنی گروپە ، هەر بۆیە ئەنجومەنی لێکۆڵینەوە لە دارفۆر هەروەها بە چاوگرتن رووگەی   دادگا تایبەتەکان خولیای لە لە رەگەزی مەعنەوی داناوە ، بوونی خولیا هیچ کاریگەرییەکەی لە هاتنە دی کاری تاونبارانەدا نییە.(عزیزی: 238)

چوارەم: دادگاکانی تایبەت بە سزادانی تاوانبارانی ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید:

ئەلیف: لە ماددەی شەشی پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی تاوانی جینۆساید دیاریکردووە کە لایەنەکانی تایبەت بە سزادانی تلونی جینۆساید بریتین لەدوو جۆر دادگا کە ئەوانیش بریتین لە:

یەکەم: دادگا نیشتمانییەکانی ئەو وڵاتەی کە تاوانەکەی تێدا ئەنجام دراوە .

دووەم: دادگای نێو دەوڵەتی سزایی کە دەوڵەتەکان دانیان بە دەسەڵاتساندا نابێت[6] (ئاوارە حسێن:2017:684)

بێ: ئەوەی جێی تێبینییە کە لە دەقی رەشنووسی یەکەمی پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی تاوانبارانی جینۆسایددا مافی جیهانی دادگاییکردنی جینۆساید بە هەموو وڵاتان سپێردرا بوو کە دادگا ناوخۆکانی ولاتان بۆیان هەبوو تاوانبارانی جینۆساید دادگایی بکەن بەڵام دەوڵەتە زلهێزەکان روبەرووی ئەم بابەتە بووونەوە، ئیدی مافی جیهانی دادگایی کردن لە دەقی پەیماننامەکەدا نەچەسپێنرا(Paym Aakhavan:233)

لەو رووەوە کە تاوانی جینۆساید لە لایەن دەوڵەت و دەسەڵاتدارانەوە بەرامبەر بە کەمینەکان ئەنجام دەدرێت بۆیە هەڵسان بە دادگاییکردنی دەسەڵاتداران لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەنجام نادرێت ، لەو کەم حاڵەتانەشدا کە لە ژێر گوشاری کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتییەوە کاری لەو شێوەیەش ئەنجام بدرێت ئەوا کاردانەوەیەکی دەبێت کە بۆ دادگاییکردنی ئەو تاکانەی کە پێگەیان نزمە دەست پێدەکەن، تەنانەت لەدادگاییکدنی ئەم جۆرە کەسانەش عەدالەت رەچاو ناکرێت و دانیشتنی دادگاییەکردنەکە زۆربەی جار رووکەشانە دەبێت، لەم رووەوە ناتوانرێت هێوای گەورە لەسەر دادگا ناوخۆییەکان ببەسترێت.(عزیزی: 195)

مێژوو پیشانی داوە کە دادگا ناوخۆییەکان تەنها ئەو کاتە لە دادگاییکردنی تاوانیاراندا سەرکەوتوو بوون کە دەسەڵاتدارانی پێشتر لەسەر دەسەڵات لاچووبن. بۆ نمونە (ماکیاس) دیکتاتۆری گینە کە لە ماوەی دەسەڵاتی دا چەندین تلوانی ئەنجام دابوو لەوانەش تاوانی جینۆساید، کاتێك لەسەر دەسەڵات لابرا لە لایەن ئۆپزسیۆنەوە دادگایی کرا. ئەم دۆخە بە هەمان شێوە لە سەدام حسێنی سەرۆککۆماری عێراقدا دووبارە بوویەوە کە بەرامبەر ئەو هەموو تاوانەی لە کاتی دەسەڵاتیدا لە عیراق ئەنجامی دابوو لەوانەش تاوانەکانی جینۆسایدکردنی کورد(محمد رشید حسن: 2017). تەنانەت ئەو کاتەش مەبلیان بەلای ئەوەدا هەیەکە تاوانباران دادگایی بکەن لەبەر هۆکاری هەڵهاتنیان و پەنادانیان لە لایەن دەوڵەتانی تردەوە ناتونرێت ئەو دادگاییە ئەنجام بدرێت وەك ئەوەی لە دوای رووخانی دەسەڵاتی پڵنگە سوورەکان روویدا و ئەو دەوڵەتەی کە هاتە سەرکار تەنها توانی بەشێوەی لەوێنەبوون(غیابی) سەرۆکوەزیران(پول بوت)(عزیزی: 196)

یەکێکی دیکە لەو هۆکارانەی کە ناهێلێت دادگایی کردنێکی دادوەرانەی تۆمەتباران بە تاوانی جینۆساید لە ناو خۆی وڵاتدا دادگایی بکرێت بریتییە لە هەڵوەشاندنەوەی دەزگای دادی وڵاتە ناتوانەکنا: هەر بۆ نمونە لە دەوڵەتی رواندا دواشەڕی ناوخۆو هەڵوەشاندنوەی هەموو دەزگاکانی دەوڵەت لەوانەش دادگاکانی ئەو وڵاتە.(هەمان سەرچاوە: 197)

هەروەها بە هۆی نەبوونی ئەزمونی دادگایەکی دادوەرانە و لە وڵاتاندا چونکە زۆربەی جار وا رێکدەکەوێت کە دادگاکانی ناوخۆی وڵاتان پێشتر ئەوجۆرە دادگایی کرنانەیانئ هنجام نەداوە ئەمە لە لایەکی دیکەوە بەهۆی ململانێی نێوان وڵاتە زلهێزەکانەوە تەنها لە نەوەدەکانی سەدەی رابردوودایە

[6] لە هێنانی دەقە یاساییەکانی پەیوەند بە پەیماننامەکانی پەیوەند بەتاونی جینۆساید پشت بە وەرگێرانەکانی لێکۆڵەری ئەو بوارە(مامۆستا ئاوارە حسێن) دەبەستین.

که هەولی دروستکردنی دادگایەکی نێو دەوڵەتی شێلگیر دەبێت وەك وتمان دادگای تاوانی نێو دەولەتی بە شێوەی کردەکی تەنها لە ساڵی 2002وە دەست بەکار دەبێت(Paym Aakhava 232-:233)

پێنجەم:: بەرپرسیارێتی تاونبارانی تاوانی جینۆساید و هاوکارانیان:

بە گویرەی دەستووری کاری دادگا تایبەتە سزاییەکان بێجگە لە ئەنجامدەران راستەوخۆی تاوانەکە کەسانێکی دیکە کە بە جۆرێك لە جۆرەکان دەستتێوەردانیان لە تاوانەکەدا هەیە دەبێت سزا بدرێن. وەك فقیهەکانی ئەم بوارە دەڵێن بازنەی سزادان لە تاوانی جینۆسایددا فراوانترە. هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەم فراوانکردنەی بازنەی سزادانە لەم تاونەدا بەڵگ اگەی چییەتی تایبەت و توندی ئەم   تاونەیە.

بە گوێرەی دەستووری کاری دادگا سزاییە تایبەتەکانی رواندا و یۆگسلافیا بە پشتبەستن بە ماددەی سێی پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی تاوانی جینۆساید دارێژراون ئەم کەسانەی خوارەوە بە جێەجێکاران و هاوکارانی تاوانی جینۆساید دەژمێردرێن:

ئەلیف: ئەنجامدەرانی تاوانەکە

بێ: پیلانگێران بۆ ئەنجامداندانی جینۆساید.

ئەنجامدانی راستەوخۆی تاوانەکە دیارترین شێوەی ئەنجامدانی ئەم تاونەیە. جا بە هۆی ئەنجامدانی کارێکەوە بێت(ئەنجامدانی ئەرێنی) یاخود بەهۆی ئەنجامنەدای کارەوە بێت(ئەنجامدانی نەرێنی)   چونکە لە تاواننانێکی وەك جینۆسایددا زۆربەی جار ئەوانەی راسەوخۆ بە کارەکە هەڵدەستن ژێر دەستانن و بەرپرسانی سەرەوە رراستەوخۆ ناچنە ناو کارەکەوە. بێجگە لەوەش دەسەڵاتدارانی سەرەوە دەتوانن چاودێری و رێگری بکەن و ئوەی کە خۆیان بەو کارە هەئلنەسوون   لە بەرپرسیارێتی رزگارییان ناکات.

جیم: هاندانی راستەوخۆ و ئاشکرای ئەوانی دی بۆ ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید.(محاسب: 127-130)

لە گفتوگۆ پێشترەکانی ئامادەکردنی رەشنووسی پەیماننامەی جینۆسایددا دادگا لە وەڵامی پرسیارێکدا لەم بارەوە کە رای خۆی لە پرسیاری یەکێتی سۆڤێت دەربڕي بووو بەم شێوەیە بووو:

لە شێوەیەکدا ئەگەر خەڵکی هاننەدرێن   و یان پێشتر لەم بارەیەوە بەرنلمەی بۆ داننەرابێت شیمانەی ئەوە ییە کە سەدان هەزار کەس بە ئەنجامدانی تاوانێکی ئاوا هەڵسن . لە دۆخانێکی وادا چۆن دەکرێتکە رێگە بدرێت بزێنەران و هاندەران و رێکخەران لە سزا هەڵبێن لە کاتێکدا ئەوان بەرپسیلاری راستەقینەی ئەنجامدانی تانەکەنەن.(عزیزی:

حێ: دەستکردن و چوونە ناو ئەنجامدانی تاوانەکەوە(الشروع فی ارتکاب الجریمە):

دەستکردن و چوونە ناوەوە و هەوڵدتن بۆ ئەنجامدانی جینۆساید بێ ئەوەی ئەنجامەکەی بێتە دی لە ماددەی سێی پەیمانامەکە و دەستووری بنەڕەتی دادگا تیبەتەکاندا باسی لێوەکراوە: دادگای سزایی تایبەت بە رواندا لە کەیسی (موزما) بەم شێوەیەی خوارەوە ئەم بابەتەی روونکردۆتەوە: (لەو رووە وە و بە پشتبەستن بە پێناسە ، کە چوونە ناو و تاوانێکی ناتەواو و تاوانکاریی بوونی لە خودی خۆیدا تاوانێکی راشکاوە ، هەر دەستپێکردن بە تاوانی جینۆساید بە چاوپۆشی لەوەی کە دەستپێکردنەکە بە ئەنجام گەیشتووە یان نا، خۆی بۆ خۆی پێویستی بە سزادانە) (عزیزی:250).

خێ: هاوکاریکردن لە ئەنجامدانی جینۆساید:

لقی یەکەمی دادگای سزایی تایبەت بە رواندا لە کەیسی(ئاکائیسۆ) دەستی بە راڤەکردنی ئەم بابەتەی ناو ماددەی (3) ی رێککەوتنی دژی جینۆساید کردوە و باسی ئەوەشی کردووە کە هاوکاریکردن لە هەموو سیسەتەمە یاساییەکاندا لەوانەش لە سیستەمی یاسایی رۆمی_ ئەڵمانی و کۆمۆن لۆو هاوکاریکردن بە جۆرێك لە بەشداری تاونباراە هاتووەتە ژماردن.دادگاکە دەڵێت(هاوکاری تاوانبار کەسێکە کە راستەوخۆ لە جێگەیاندنی تاوندا هاوکاریی ئەنجم داوە، هاوکاریکردنی هەر لە خۆیدا داخازی بوونی هاوکاری ئەصڵییە)(عزیزی: 260)

شەشەم: بەرپرسیارێتی نێو دەوڵەتی وڵاتان لە تاونی جینۆسایددا:

ئەو تەنها ماددەیەی کە تییدا ئاماژە برپرسیارێتی نێودەوڵەتی وڵاتان دراوە بریتییە لە ماددهی نۆزدەی پەیماننامەی قەدەغەکردن و سزادانی تاوانی جینۆساید کە دەڵێت:

ئەو ناکۆکییانەی کە لە نێوان لایەنە رێککەوتووەکاندا دروست دەبێت سەبارەت بە شرۆڤە کردن و جێبەجکردنی ئەم رێککەوتننامەیە، بەو ناکۆکییانەشەوە کە بەندن بە بەرپرسیارێتی دەوڵەتێك لە جینۆساید یان یەکێك لەو کردارانەی تری باسراو لە ماددەی (3)، لەسەر داوای یەکێك لە لایەنە ناکۆکەکان دەخرێتەبەردەم دادگای دادی نێو دەوڵەتی)(ئاوارە حسین:ل 685)

ئەو سزا و بەرپرسیارێتییانەی کە تا هەنوکە لە باسی جینۆسایددا باسکراوون، هەموویان بەرپرسارێتی سزایی کەسین و پەیوەندی بە بەرپرسیارێتی تاوانیی وئاتانەوە نییە. دەشێت بووترێت ئەمە یەکێك لەو خاڵە گرنگانەیە کە پەیوەندی تاوانی نێو دەوئڵەتی جینۆساید دەبەستێتەوە بە بابەتی عەدالەتی جیهانییەوە کە ئێمە لە داوای داهاتوودا   باسی لێوە دەکەین. بۆیە گرنگە لەم داوایەدا کە لە پای شرۆڤەکردنی بابەتی جینۆسایدین ئەوەندەی بابەتەکە رێگەمان پێدەدات لەسەری بووەستین ئەمیش بەم شێوەیەی خوارەوە:

ئەلیف: جینۆسایدناسان دەڵێن کە لە پێیشینەکانی ئامادەکردنی رەشنووسی پەیماننامەی قەدەغەکردنی جینۆساید و بە تاوناساندنی جینۆساید دەربارەی ئەوەی کە لە پەیماننامهکەدا بی راشکاوی باسی بەرپرسیارێتی دەوڵەتان بکرێت رای جیاواز هەبوو. نوێنەری دەوڵەتی ئینگلیز داوای کرد بوو کە ماددەی چوارەم دەستکاری بکرێت و بە جۆرێکی لێبکرێت کە بواری بەرپرسیارێتی تاوانیی دەوڵەتیشی تێدا هەبێت. بەو پێیە کە نەتەنها کەسە سروشتییەکان بەرپرسیارێتت اوانیی بکەوێتە سەرشانیان بەڵگ\کو ئەو بەرپسیارێتییە بۆ دەولەتەکان و حکومەتەکان و ئۆرگان و دەزگاکانیان وەك کەسی مەعنەوی تێپەربکت. بەڵام هەندێك لە وڵاتانی وەك ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیت و فەرەنسا لەو باوەڕەدا بوون کە ئەو پەیماننامەیە تەنها بەرپرسیارێتی کەسەکانی تێدا لەبەرچاوگرتووە. بەڵام بەریتانیا پێی وابوو کە دەبێت بە راشکاوی ئاماژە   بە بەرپسیارێتی دەوڵەتان ئەنجام بدرێت . وڵاتی بەلجیکاش پشتگیری پێشنیارەکەی بریتانیای کرد . وڵاتای سوید و فەنزویلاش رایان لەگەڵ بەرپرسیارێتی شارستانی بوون نەوەك تاوانیی . پەنەماش رایگەیاند کە پەیماننامەکە پەیماننامەیەکی تاوانییە نەوەك شارستانی، بۆیە لەگەڵ هیچ جۆرە بەرپرسیارێتییەك لەسەر دەوڵەت نییە، بەو شێویە داواکەی   وڵاتی ئینگلیز رەدکرایەوە بەڵام ئەو رەدکردنەوەیە بە مانای نەبوونی هیچ بەرپرسیارێتییەك لەسەر دەوڵەت نییە، بەڵکو بەرپرسیارێتی شارستانی دەکەوێتە سەرشانی وڵاتان هەر بۆیە ماددەکە بەو شێوەیەی لێهات کە لەسەرەوە باسمان لێوەکرد

ئەوەی شایانی باسکردنە بریتییە لەوەی کە هەندێك لە وڵاتان لە کاتی رازی بوون بە پەیماننامەکە بە مەرجەوە قەبوڵیان کرد و   بە دەسەڵاتی دادگاییکردنی دادگاکە رازی نەبوون.(عزیزی: 261-264)

بێ: بەڵام بەڵگەی وڵاتان بۆ بەرپەرچدانەوەی بەرپرسیارێتی تاوانی دەوڵەتان چی بوو؟

لەوانەیە رای یەکێك لە دادوەران بە ناوی (Owad) باشترین پیشاندانی بەڵگەی ئەو وڵاتانە بێت، کە دەوڵەت وەك کەسایەتییەکی مەعنەوي ئەبستراکت وەك کەسی سروشتی توانای نیازی تاوان و تاوانکردنی نییە. بەڵکو دەوڵەتان بکارهێنانی چەمکی بەرپرسیارێتی بۆ وڵاتان شتێکی بێمانایە. هەر وەك دانان بە بەرپرسیارێتی دەوڵەت پێچەوانەی رەوتی نێو حەفتاساڵی رابردووە کە یاسای نێو دەوڵەتی   لە هەوڵی ئەوەدایە کە بەرپرسیارێتیی کەسی بخاتە بەر باس. (Moddox Brnwen: 36)

جیم: بەو پێیە بێت کەواتە وڵاتان تەنها لەو حاڵەتەدا بەرپرسیارێتی روویان تێدەکات کە کەمتەرخەمیان کردبێت لە رێگری لە روودانی تاوانەکەدا، یاخود کەتەرخەمیان کردبێت لە سزادانی جێبەجێکارانی تاوانەکەدا. نوێنەری سیربیا بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە لەبەرئەوەی دەوڵەتان   برپسیارێتی تاوانیی روویان تێناکات و پەیماننامەکەش بۆ سزای تاوانییە ئیدی   دەوڵەتەکان   بەرپرسیارێتی روویان تێ ناکات مەگەر کەمارخەمییان کردبێت لە رێگری لە تاوانەکە یاخود سزادانی تاوانباران.(عزیزی:264)

حێ: دادگای دادی نێو دەوڵەتی بە پیشاندانی راڤەیەکی پێشکەوتووانە لە ماددەی یەکی پەیماننامەکە بە تایبەت باسی پابەندبوون   لە رێگری لە روودانی تاوانەکە کە لە خودی ماددەکەدا هەیە پیشانی دا کە دەوڵەتان پابەندن بە ئەنجام نەدانی تاوانەکە ئەویش لە ریگەی ئۆرگانەکان و تاکەکانی یان سیستەمەکەیەوە   کە لە ژێر رێنمونی کۆنترۆڵیان بە فەرمانی دەوڵەت ئەنجامی دەدەن. ئەویش لە کەیسی سیربیا و بۆسنەو هەرزگۆییندا بوو کە لە قازانجی دەوڵەتی بۆسنادا بوو   و ئەمەش پسپۆرانی بواری سدانای تانانیی نێو دەوئلەتی ورووژان، ئەمەیان بە بەرپرسیارێتی تاوانی دەوڵەت لێکدایەوە ئەگەرچی ئەو بەرپسیارێتییە رووی تێناکتات کە ئەو پیلانی بۆ ئەنجامدانی تاوانەکە نەکردووە و   و توانکارانیی هانەداوە و تەننها شتێك کە پێی هەڵنەساوە رێگرینەکرن بووە لە ئەنجامدانی تاونەکە لە سربرنیتسا.(عزیزی:266)

خێ: بوونی بەرپرسیارێتی دەولەت رۆڵی هەیە لە سارێژکردنی برینی قوربانیان و هێنانەدی دادگەریی راگوزەر کە ئەویش ئاشتی و پێکەوەژیانە.

دال: یەکێك لە ئامانجەکانی پەیگیری تاوانباران و جێبەجکارانی تاوانەکە لە لایەن دادگاکانی تاوانیی نێو دەوڵەتی و نەخستنە ئەستۆی دیوی سزای تاوانی دەوڵەتەکان کورتکردنەوەی سزاکە لەسەر تاکەکان ، مانای نەبوونی هیچ بەرپرسیارێتییەك لەسەر کۆمەڵگە نییە چونکە لەوانەیە کە تاکەکان بە جۆرێ لە جۆرەکان رۆڵیان هەبێت لە کەمتەرخەمیکردن   و بەشداري ناراستەوخۆ لە تاوانەکەدا. بۆیە بەرپرسیاری کۆمەڵگەجیاوازە لە بەرپسیاری تاکی.(هەمان سەرچاوە: 266)

زال: لە کاتی سەلماندنی رۆڵی دەولەت لە ئەنجامدانی تاوانەکەدا وەك باسمان کرد ئەوا بەرپرسیارێتیی شارستانی رووی تێدەکات، لەوانەش قەربووکردنەوە و بەدەستهێنانی رەزامەندیهی دەوڵەتە زیانلێکەوتووەکە(لەوانەش   داوای بەخشین و لێبووردن کردن)، لێرەوە لە لایەك هەندێ لە برینەکانی قوربانیان ئەگەر بە شێوەی سیمبولکش بێت تا رادەیەك سارێژ دەبێت، لە لایەکی دیکە هەموو بەرپرسیارانی دەوئلەت و هاولاتیان کە بەشداربوون لە تاوانەکەدا یاخود بێدەنگیان هەڵبژاردووە بەرامبەری دەبێت سزای تاوانی وەربگرن.(هەمان سەرچاوە: 267)

داوای دووەم

دادگەریی جیهانی

لەو رووەوە ئامانجی هەر سیستەمێکی یاسایی دابینکردنی دادگەرییە بۆ شوێنکەوتوانی ئەو سیستەمە، دەبێت دان بەوەشدا بنرێت کە ئەم بابەتە بۆ سیستەمی یاسایی نێو دەوڵەتیش بە هەمان شێوەیە. تەنانەت لە پێشەکی دەستووری بنەڕەتی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە(پێویستە..دادگەریی سەروەر بێت). لە ماددەی یەکەمی جارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە کە   ئەندامان دەبێت چارەسەری کێشەکانیان بە گوێرەی بنەمای دادگەریی و یاسای نێو دەوڵەتی بکەن). زاراوەی دادگەریی لە هەندێ بەڵگەنامە و رێکەوتنی نێودەوڵەتیدا هاتووە کە لە دادگای نێو دەوڵەتیدا بۆی بگەرێنەوە مەبەست لێي ئەوەیە کە هەمیشە بە شوێن باشترین رێگاچارەوە بن کەگونجاو بێت لەگەڵ ئەو دۆخەی حوکمی بەسەردا دەدرێت. هێنانی زاراوەی ئینسافیش لە تەك زاراوەی دادگەرییدا لە زۆرێك لە بەڵگەنامە نێو دەوڵەتییەکاندا بە مانای ئەوەیە کە عەدالەت لە کەیسی دیارکراودا بە لەبەرچاوگرتنی هەموو هۆکارە کاریگەرەکان و بە دوورخستنەوەی جێبەجێکردنی پیت بەپیتی و دەقیی رێسا یاساییەکان دێت(. سادەترین بیرۆکەی دادگەریی لە یاسای نێو دەوڵەتیدا خۆی لە گوتەزای(cuique summ)(هەلومەرجی یەکسان ئاکاری یەکسان، هەروەهاش هەروەك فەقیهی گەورەی نێو دەوڵەتی مێشێل ویرالی لە وانەکانی خۆیدا لەسەر یاسای نێو دەوڵەتی لە ساڵی 1967 دا   ئاماژە بەوە دەدات کە مامەڵەی هاوشێوە رۆڵێکی گرنگی لە یاسای نێو دەوڵەتیدا هەیە و ئەم رێسایە   کە ئەگەرچی   لە زاراوەیەکی وەك سزادانەوە (القصاص) هاتووە تەنها پەیوەندی بەلایەنی تۆڵەسەندنەوە و نەرێنییەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بە بەخشینی تایبەتمەندی و لایەنی ئەرێنییشەوە هەیە ، تەنانەت تەنها   پەیوەندی بە سیاسەتی بازرگانی نێوان   وڵاتانەوە نییە، بەڵکو پەوەندی بە پێکەوە ژیانی ئاشتیانەشەوە هەیە. بنەمای دادگەریی یەکێك لە بنەما سەرەکییەکانی یاسا نێو دەوڵەتییەکانی وەك یاساکانی جەنگ و پاراستنی بێلایەنی تێیدا و بوونی دادگەریی پسپۆری تاوخۆی ولاتان لە دادگا نێو دهوڵەتییەکانی وەك دادگای دادی نێو دەوڵەتی   و هتد. ئەوەی جێی سەرنجە بابەتی عەدالەت لە یاسای نێو دەوڵەتیدا تەواوی تواناکانی خۆی پیشان نەداوە هێشتا زۆر بابەت

ماوە کە ئەو بنەمایەی پێ بگات. بۆ نمونە مافی گەشەسەندن یەکێك لەو بوارانەیە کە بۆ قەرەبووکردنەوەی بێبەشییەکانی هەژارترین گەلەکانی جیهانە.(جون راولز:2007: 45)

لەم چەمکەدا دوو بابەتی سەرەکی گرنگە کە لە لێکۆلینەوەیان دەرباره بکرێت: یەکەمیان چییەتی دادگەریی نێو دەوڵەتییە و دووەمیان چارەسەرکردنی بابەتەتەکانی تایبەت بودادگەریی   نێو دەوڵەتی لەوانەش بابەتە گرنگەکانی وەك جیاوازی دادگەریی ناوخۆی کۆمەڵگەکان کە زۆربەی   تیۆریاکانی دادگەریی   بۆ ناوخۆی کۆمەڵگەکانن. هەروەها   پێچەوانە هاتنەوەی بنەما و رێساکانی یاسای نێو دەوڵەتی لە تەك بنەماکانی ئینساف و عەدالەتدا و چۆنێتی جێبەجێکردنی دادگەریی لە ناو سیستەمی نێو دوڵەتیدا.(Rawls, J,1999:55)

یەکەم: چییەتی دادگەریی نێو دەوڵەتی (جیاوازی نێوان دادگەریی ناوخۆیی و دادگەریی نێودەوڵەتی):

لە چەند دەیەی رابردوودا یەکێك لە ئاڵۆزترین بابەتەکان بریتی بوو لە فراوان بوون و کشانی دیاردەی جیهانی بوون و کاریگەریی لە سەر ژیانی کۆمەڵایەتیی و تاکیی و کاریگەرییەگانیشی لەسەر دەزگا داواخوازەکان وەك یاسا و ئەخلاق و سیاسەت زۆر فراوانە. هەر کام لەو دەزگایانەش کە لەسێ سەدەی رابردوودا لەسەر بنەمای دەوڵەت نەتەوە دامەزراون بە قورسی خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە. یەکێك لەو چەمکانەی کە جێکەوتی فراوانی داناوە چەمکی دادگەرییە ،کە   بە جۆرێکە دەوڵەت و تاکەکانی ناچارکردووە کە بە پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسی و یاساییەکانیاندا بچنەوە. هەرچەندە دادگەریی جیهانیی بابەتێکی نوێی فەلسەفەی یاسا و سیاسەتە کە گوتارێکی داخوازانەیە، داوا   لە تاکەکان کە لە ئاستی جیهانیدا دەکات کە ئەرکی خۆیان بەرامبەر بە ئەوانی دی جێبەجێ بکەن(Tan 2017: 5). ئەمەش یەکێك لە گەرمترین بابەتەکانی دادگەرییە کە هەنوکە گفتوگۆ و لێکۆڵینەوەی لەو بوارەدا لهدسەر ئەنجام دەدرێت. پێشتر بابەتی دادگەریی تەنها لە ئاستی ناوخۆومیللیدا دەهاتنە نێو باسەوە، تیۆریاکانی داداگەرییش هەر لەو راسایەدا نووسراوون(sen 2017:265). بێگومان لە کشانی عەدالەت لە ئاستی ناوخۆوە بۆ رەهەندی جیهانی ئەو تیۆرییایانە و چەمکەکەی تووشی کێشمەی زۆر کردووە. هەر ئەمەشە وای لە هەندێ لە تیۆرسێنەکانی عەدالەت بۆ نمونە فەلەسوفی دادگەریی بەناو بانگ جۆن راوڵز کردووە. کە تیۆریایەکی تایبەت بۆ عەدالەت لە ئاستە جیهانییەکەدا دبنێن(Rawls, J,1999:12) . بێگومان هەر لەبەر ئەوەی کە دادگەریش دواجار دەبێت لە لایەن یاساوە جێبەجێ ببێت   و ئەوەش   روونە کە چەمکی یاساش لە مێژووی خۆیدا پابەندي دەوڵەت و سەروەرییەکەیی و جێبەجێبوونی بەسەر هەرێمەکەیدایە. کاتێك چەمکی عەدالەتیش گۆرانکاریی و کشانی بۆ ئاستە جیهانییەکە ببێت بە دڵنیاییەوە کاریگەریی لەسەر چەمکی یاساش دەبێت. دەبێت بیریارانی یاسا و سیاسەتی ناوخۆ وانەزانن بە تایبەت کردنی بابەتە یاسایی و سیاسییەکان لە گۆرانکارییە جیهانییەکانی ئەو بوارانە پارێزراو دەبن. کەوا دەردەکەوێت کە هەر بەم زووییە ناچاردەبین سیگناڵی گوتاري سیاسی و یاسایی خۆما بەرەو رووگە جیهانییەکە وەرچەرخێنین ، بە تایبەت کە   کە ئێمە تاوانێکی نێو دەوڵەتی   و جیهانی وەك جینۆسایدمان بەرامبەر ئەنجام دراوە،(ئاوارە حسێن: 597:2017) دەبێت رەهەندە جیهانییەکانی دادگەریی درك بکەین بە تایبەتی رەهەندە تاوانیی و سزاییەکەی. بە لام   بۆ ئەوەی چەمکی دادگەریی جیهانی روونبکەینەوە دەبێت لە تیۆریا نێو نیشتمانییەکانی دادگەرییەوە دەست پێ بکەین . لەبەرئەوەی کە هەرچەند دادگەریی حیهانی جیاوازە لە دادگەریی ناوخۆیی بەڵام دواجار ریشەی تیۆریاکانی داگەریی جیهانی لە ناو تیۆریا ناوخۆییەکاندا دەبینرێتەوە.

لەبەرئەوەی تیۆریاکانی عەدالەتی ناوخۆیی زۆر و زەبەندەن باسکردنی هەموو ئەو تیۆریایانە لە حەوسەلەی لێکۆڵینەوەیەکی وەك ئەم لێکۆڵینەوەیە زیاترە بۆیە دەتوانین تیۆریاکانی پەیوەند ی دادگەریی ، ئەوانەی ئەگەری گواستنەوەیان بۆ ئاستە جیهانییەکە هەیە بۆ چوار تیۆریا دابەش بکەین: ئەوانیش ئەوانەی کە پەیوەندییان   بە دادگەریی دابەشکارییەو هەیە(مایکل ساندل :84). بەڵام خۆ تیۆریاکانی عەدالەت تەنها تۆریای دابەشکاریی نین بەڵکو لە ناو ئەواندا تیۆریاکانی دادگەریی   چاککازیش هەن کە پەیوەندییان بە تاوان و سزادانەوە هەیە. بۆیە پێویستە بە کورتی لە هەردوو جۆرە   تیۆریاکە بدوێین:

ئەلیف: تیۆریا ناوخۆییەکانی دادگەریی دابەشکاریی:

دەکرێت تیۆرایا دابەشکارییەکانی دادگەریی   به شێوەیەکی گشتی دابەش دەبن بۆ تیۆریا دەستێوەردەرەکانی دەوڵەت و تیۆریا دەستێوەرنەدەرەکان.تیۆریا دەستتێوەرنەدەرەکانیش تۆریای لیبرال کلاسیکەکان و هەندێ له تیۆرسێنە ئازادی سەنتەرە نوێکانی وەك نۆزویکە. کە باوەریان بە ئازادی کۆمەڵگە و بەس بوونی بازارە بێ دەستێوەردانی دەسەڵاتی گشتی و دەوڵەت.(میشیل فوکۆ: 166) ئەمە لە کاتێکدا تیۆریا دەستێوەردەرەکانی دەوڵەت زۆرترین و دیارترین تیۆریاکانی عەدالەتن که باوەریان وایە کە دۆخی ئاسایی کۆمەڵگە و بازاڕ بەس نین بۆ ئەوەی دادگەری دابەشکاریی پێویستی و کالا گشتییەکان بێنەدی بەڵکو دەبێت دەوڵەت جارێکی دی دابەشکاریی ئەنجام بداتەوە تا دادگەریی بێتە دی و چاکە و کالاگشتییەکان بەردەست بێن, جا ئەو دەستێوەردانەی دەوڵەت یان راستەوخۆ یان نا راستەوخۆ دەبێت، بە گوتەیەکی دی دەستێوردانەکە یان لانی کەمی دەبێت یاخود لانی زۆری (دەستێوەردانی لانی کەمی هەر هێندەیە کە بەستێنەکانی بازاڕ دروست بىن ومامەڵەکاریی ناو بازاڕ بگیرسێت. واتە دەستێوەردانەکان بۆ ئەوەن کە چوارچێوەی بازار بوونی هەبێت و دروست ببێت. چونکە بازار بابەتێکی دروستبووە و لە کۆمەڵگەدا خۆرسك نییە وەك ئەوەی نیۆ لیبرالەکان و تیۆرسێنەکەیان فۆن هایك وای بۆ دەروات. (میشیل فوکۆ: 238)

ئەمە لە کاتێکدا دەستێوەردانی لانی زۆری بە پێویستی دەزانێت بە دەستێوەردانەکان تەنها بۆ رسکاندن و دروستکردنی بازاڕ نییە بەڵکو بۆ گۆڕانکاریی و دووبارە دابەشکردنەوەی کاڵاو چەکەی گشتییە. (مایکل ساندل: 84)هەر لێرەوە دەتوانین تیۆریاکانی دادگەریی دەستێوەردانی ناوخۆ بۆ ئەم تیۆریانای خوارەوە دابەش بکەین:

تیۆریا دەستێوەردانە ناراستەخۆکان:

تیۆریای ئازادی سەنتەر، ئەم تیۆریا عەدالەت لەوەا دەبینێتەوە کەمیری تەنها هەر هەێندە دەستوەربدات کە ئازادی بۆ تاکەکان دابین ببێت، دەتوانین بڵێین ئەمە تیۆریای نیۆلیبراڵەکانە . (Barry, 1995: 86-93)جیاوازی ئەمانیش لەگەڵ لیبراڵە کلاسیکەکان لەوەدایە کە ئەمان باوەریان وا نییە کە هەم بازار سروشتی بێت و هەمیش مامەڵە ئاڵوویر بنەمای بازاڕ بێت بەڵکو باوەریان وایە کە بازار دەبێت دروستبکرێت و هەمیشکێبرکێ بناغەی بازارە و هێت دەسەڵاتی گشتی لە هەردوو ببەتەکەدا رۆڵێن هەبێت.Steiner, 2005: 36-37

تیۆریای هەلی یەکسان خولقێن، لە راستیدا ئەمانە ئاوێزەیەك لە تیۆریا دەگرێتە خۆ وەك تیریاکەی دوورکین و تیۆریای ئامارتیا سین بۆدادگەریی کە یەکەمیان باوەریی بەوەی کە کالا و هەلەکان لە سەرەتادا یەکسان بن. هەموو تاکەکتن بری پارەی یەکسانیان پێ بێت و بازار و کۆمەڵگەش بە زیادگەیەك دابنرێت و زیادکردنی ئاشکرا بۆ کۆمەڵگە ئەنجام بدرێت تا لەو زیادکرنەدا ئەو جۆرە کاڵاو ژیانە هەڵبژێرن کە خۆیان دەیانەوێت. هەروها ئامارتیاسینیش باوەڕی وایە کە دەبێت تاونا جیاوازەکان وەك یەکیان لێبکرێت واتە هەوڵ بدرێت توانا لاوازەکان بگەیەنرێنە ئاستی توانا لێهاتووەکان تا ئەو جۆرە ژیانە هەئلبژێرن کە خۆیان دەیانەوێت(Sen2002 43-4)

تیۆریا دەستێوەردە راستەوخۆکان:

تیۆریای یەکسانی، ئەم تیۆیایە لە تیریا دەستێوەردەرە راستەوخۆکان دێتە ئەژمار کە بە بە هەموو تیۆریای یەکسانخواز و خۆشگوزەرانیی دەگرێتەوە کە یەکسانی ناڕووکەش و قووڵی ناو تاکەکان لایان سەنتەرە.(Cohen 2008 :114-113)

تیۆریای ئینساف، ئەم تیریایە ئەو تیۆریایانە دەگرێتەوە کە هەوڵی یەکسانکردنەوە دەدەن ، باوەریشیان وایە کە نایەکسانییەکان دەبێت بە قازانجی بێبەشەکان بشکێنەوە. لوتکەی ئەم بابەتەش لە تیۆریاکەی جۆن راوڵزدایە.(Barry 2005 11)

تیۆریاکانی سوودگەرایی، ئەم تیریایانە ئەو تیۆریایانەن کە عەدالەت لەوەدا دەبیننەوە کە لە ئەنجامدا دابەشکریی و کارەکان بە قازانجی زۆرینە بشکێنەوە. ئەمە قوتابخانەی سوودگرای بەناوبانگی مێل و بینتامە. کە دیموکراتی نوێ لەسەر بنەمایان دروست کراون. (Singer-240-241)

بێگومان کاتێك ئەم تیۆریایانە لەگەڵ بابەتی عەدالەتی جیهانی لینك پەیدا دەکەن کە مەیدانی کارکردنی هەرکامیان لەناوخۆوە بگوترێتەوە بۆ جیهان.

بێ: تیۆریاکانی دادوەریی چاککردنەوە7:

ئەم جۆرەی دادگەریی راستەوخۆ پەیوەندی بە بابەتی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەوە هەیە ئەگەرچی جۆری پێشووتریش بێ پەیوەندی نەبووە،مەبەست لە تیۆریاکانی چاککردنەوەش ئەو تیۆریایانەن کە لە بابەتی سزادان دەدوێن، ئەو نیۆریایانەی کە سزای تاوانبار چییەو دەبێت چۆن بێت و بۆچی بێت ؟

دەتوانرێت قوتابخانە و تیۆریاکانی عەدالەتبۆ دوو دەستە و رووگە دابەش بکرێن رووگەیەکیان بۆ رابردووەو و دووەمیان روو بە پێشە

1-رووگەی رابردوو(دەستەی تیۆریاکانی شایستەبوون):

ئەم تیۆریایانەش ئاوێزەیەك لە تیریا لە خۆدەگرێت کە باوەریان وایە کە زادانی تاونبار پێویستە. لەبەرئەوەی تاوانکار تاوانێکی بەە ویست و ئارەزووی خۆی ئەنجام داوە پێویستە باری بەرپسیارێتی خۆی هەڵبگرێت و باجی تاوانەکەی بدات هەر بۆیە ئەوشایستەی سزادانە.

لە ناوفەیلەسوفەکانی سەردەمی نوێدا هیگڵ و کانت و لە قوتابخانە ئەخلاقییەکانیشدا قوتابخانەی ئەرکگەرایی باوەریی بەم رایە هەیە. کە کورتەی تیۆریاکە ئەوەي کە مرۆڤ خاون کەسایەتی و وب\یستە و کاتێك کارێك ئەنجام دەدات دەبێت بەرپرسیارێتی کارەکەی هەڵبگرێت ئیدی ئەو کارەی هەرچی هەیە. بۆ نمونە کاتێك تاوانێك ئەنجام دەدات لەبەرئەوەی سزا نادرێت لەبەرئەوەی تەمێ بکرێت تا جارێکی دیکە بەو کارە هەڵنەسێتەوە یاخود خەڵکی دیکەش پەند لە سزادانەکەی وەربگرن و تاوانی لەو شێوەیە ئەنجام نەدەن. بە[لکو لەبەر ئەوەی کە پێشر تاوانی ئەنجام داوە. هەر بۆیە کانتی فەیلەسوف وەك دامەزرێنەری قوتابخانەی ئەرکگەرایی سیناریۆییەك باس دەکات بۆ پیشاندانی قووڵی ئەو بابەتە، دەڵێت: وا دابنێ کە تۆ لە دوورگەیەکدا دەژي ت و دوورگەکە خەریکە لە دەریادا نغرۆ دەبێت و هەموو دانیشتوانی خەریکی تێداچوونن بە تۆیشەوە. تۆش دەزانیت کە زیندانییەك بوونی هەیە و لە ناو زینانداییە ل لەبەرئەوەی تاوانی کوشتنی ئەنجام داوەدەبێت بگەرێیتەوە و ئەو زیندانییە بکوژیت لەبەر تاونەکەی هەرچەند دەزانیت هەموو دوورگەکە بە تاونبارەکە و تۆیشەوە خەریکە تێدەچێت. لەبەرئەوەی ئەو شایستەی سزادانە. ئەگەر سەرنج لەم سیناریۆیە و تیۆریاکە بدرێت ئەوە بە روونی دەردەکەوێت کە روو بە رابردووە و تەنها لەبەرئەوەی تاونبار لە داهاتوودا تاوانێکی ئەنجام داوە بۆیە سزا دەرێت و بۆ چاککردنی دۆخی داهاتوو نییە. لێرەوە چەمکی تۆڵەسەندنەوە و حەوانەوەی قوربانیان لە سزادانی تانبار خۆیان پیشان دەدەن ئەگەر ئامانجەکە تەنها سزادان بێ لە پێناو رابردوودا.(مارك تبیت: 252-255)

رووگەی داهاتوو(دەستەی تیۆریاکانی سوود گەرایی):

ئەمانە ئەو تیۆریایانەن کە سزای تاونبار نادەن تەنها لەبەرئەوەی لە رابردوودا تاونێکی ئەنجام داوە__ تەنانەت لەبەرئەوەی بە ویستی خۆی تاوانەکەی ئەنجام و شایستەی سزادانە__ بەڵکو لەبەرئەوەیە سزادان لە هاتوودا بەقازانجی زۆرینەی کۆمەڵگەیە و دەرەنجامەکەی وا دەکەوێتەوە کە بەقازانجی زۆرینەی تاکەکانی کۆمەڵگەیە، کە هەم تاوانبار تەمێ بکرێت و هەمیش خەڵکی دیکە پەند وەبگرن تا تاوان ئەنجام نەدەن. لەبەرئەنجامەکەیە تەنانەت ئەگەر تاونبار بە نەویستانە یاخود بە ناچاریش کارەهی ئەنجام دابێت. لە راستیدا ئەم رووگەي بۆ ئەو تیۆریایانە دەگەرێتەوە کە سەر بە قوتابخانەی ئەنجامگەرا و لە ناو ئەنجامگەراییشدا سوودگەران کە دامەزرێنەرەکانی لەسەردەمی نوێدا هەردوو فەیلەسوف مێڵ و بێنتامن. دەتوانرێت بووترێت ئەم قوتابخانەیە لەسەردەمی نوێدا نەوەك هەر یاسا بەڵکو بنەمای زۆرێك لە تیۆریاکانی زانستەکانی وەك سیاسەت و ئابووری و ئاکاریشە.(وکیو ژرژ دل:57)

لە فەاسەفەی یاساشدا لەناو قوتابخانەی پۆزەتیڤیزمدا زۆر بە باشە دەردەکەوێت. (مارك تبیت:29)

---

7 لێکۆڵەر بەکار هێنانی زاراوەی چاککرنەوەی پێ باشترە تا زاراوەی چاکسازی، بۆ ئوەی ئەم بابەتە لەتەك بابەتی چاکسازی و پرسەی چاککسازی تێکەڵ نەکرێت.

جیم: هەرچەند   زۆر بە کورتی باسی دوو رووگەکەی دادگەریی چاککردنمان کرد و بێگومان لە خۆگرتنی هەر کام لەو دوو رووگەیە   بۆ سیاسەتی تاوانیی ناوخۆیی و نێو دەولەتی. رەخنەی زۆریش رووبەرووی هەرکامیان کراوەتەوە ئێمە لێرەدا ئاماژە   بە یەکێك لەو رەخنانە دەکەین کە سەرەکیترینیانە و هەردوو رووگەکەش دەگرێتەوە ئەویش بریتییە لەوەی هەردوو رووگەکە زۆرتر مامەلەی میکانیکی و رێکخستنانە لەنەك تاونباردا دەکەن و هیچ هاوسۆزییەکی بۆ تانبار تێدا نییە. نە لە رووگەی شایستەگەرادا کە لەبەرتاونی رابردوو تاونبار سزا دەدات و روونە رابردووش   هەرگیز ناگەرێتەوەو تەنانەت ئەگەر هۆکاری دەرەکیش رۆڵی زیاتریان هەبووبێت لە ویستی تاوانبار دائەوا هەر ئەم رووگەیە سزای تاوانبار دەدات. (مارك تبیت: 252-265)

لە کاتێکا رووگەی دووەم تەنها بەرژەوەندی زۆرینە لەبەرچاو دەگرێت و رێکخستنی کۆمەلگە بێ ئەوەی هیچ هاوسۆزی و شەفەقتێك بەرامبەر تاونبار بنووێت ، تەنانەت ئەگەر سزاکەشلەبەر رەچاوکردنی لایەنی دەروونی و حەوانەوەی قوربانیان بێت بە تۆڵەسەندنەوە دیسان لێرەشدا   هەر لایەنی سۆزاوی لەبەرچاو گرتووە و لایەنە ئاکاری و مرۆییەکەی پشتگوێ خستووە.دەشێ بووترێتئەم قوتابخانەیە هیچ لاکردنەوەیەکی بەلای مرۆڤەوە نییە و تەنها کۆنترۆلکردن و   رێکخستنی کۆمەلگەی بەلاوە گرنگە. لەم رووگەیودا دەبێت مرۆڤە بێویستەکان و ئاژەڵەکانیش ئەگەر زیانیان بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە بوو ئەوا دەبێت سزا بدرێن. رەنگە هەر ئەم رووگەیە وایکردبێت تاوانەکانی وەك جینۆسایدو و تاوانەکانی شەر و لەناوبرنی کولتوور و ژینگە و ئاژەڵکوژیش ئەنجام درابێت(مایك ساندل:84-102)

حێ: بۆیە هەندێك لە فەیلەسوفەکانی یاسا و ئەخلاقیش بۆ ئەوە رۆشتوون نەوەك هەر تاوانەکان بەڵکو شەرەکانیش لە ئەنجامی لەخۆگرتنی ئەم دوو رووگەیەوە بووە لە لایەن دەوڵەتانەوە. هەر بۆ ئەمەش   هەوڵی ئەوەیان داوە کە دادوەری چاککردن لەسەر بنەمای قوتابخانەیەی دیکە دابرێژن ب ناوی (دادوەریی فەزیڵەت). هەرچەند ئێمە لەم بابەتەدا لە پای ناساندنی ئەو رووگەیە نین ئەگەرچی لەبەر نوێ بوونی لە بواری یاسادا کەمتر خزمەتی کراوە بەڵامهەندێ ل فەیلەسوفەکان هەوڵی گاستنەوەیان داوە بۆ ناو جیهانی یاسا و سزای تاونیش کە کار لەسەر ناوەوەی مرۆڤ و چاککردنی دەکات لەتەك چاککردنی دۆخی دەرەکی تا هەم تاوانیش روونەدات و هەمیش توانی گۆرانکاریی و مەلەکەی چاکبوون لای تاوانبار دروست ببێت و هاوسۆزیش لەتەك قوربانیان و تاوانباریشدا بنوێنرێت.(مك اینتایر لە (جامعەگرایان ونقد لیبرالیزم: 94-101))

دووەم: دادگەریی وەك رێگەیەکی شیکارییانە:

ئەلیف: دەتوانرێت تیۆریاکانی دادگەریی بە دوو شێوە پۆلبەندی بکرێن. یەکەم ئەو تیۆرییایانەی کە بەها سەنتەرن، دووەم ئەو تیۆریۆیایانەی کە شیکارین. جۆری یەکەم ئەو تیۆرییایانەن کە بەلایانەوە دادگەریی بەستراوە بە چەمکێك یاخود چەند چەمکێکی سەنتەرییەوە و دادگەریي کاتێك بوونی هەیە کە ئەو چەمکانە بێنە دی؛ جا   بە زۆری ئەم جۆرە لە تیۆریای دادگەریی بە چێوەی دوو چەمکی یەکسانی   و ئازادیدا دەسوورێنەوە واتە ئەو تیۆرییایانە ئاوێزەیەك پێکدەهێنن لە نێوان هەردوو بەهای یەکسانی و ئازادیدا واتە   لەم سەریی یەکسانییەوە کە تیۆریا مارکسی و چەپەکان دەست پێ دەکات تا دەگاتە ئەو تیۆرییایانەی کە ئازادی لە هێنانەدی بەهای ئازادیدا دەبینەوە.(استاینز:5:1382)

بێ : دیاریکردنی هەر کام لە تیۆریاکانی پەیوەند بە بەهاکانەوە بە دوو شێواز دەبێت؛ کە یان ئەواتا هەر لەسەرتاوە بەهاکە دیاریدەکرێت وپاشان ئەو تیۆرییایەی کە ئەو بەهایە دەهێنێتە دی لەسەر ئەو حسێب دەکرێت. یان ئەواتا بازنەیەك دەکێشرێت بۆ بەهاکان و بە گوێرەی دوور و نزیکیان لەو بازنانەوە دیاري دەکرێت کە تیۆریاکان   لەکام لە بزنەکانەوە نزیکن (O'Neill: 163-166.)

جیم: تیۆریا بەهاییەکان   لە هەر کام لە بەهاکانەوە نزیکن   و ناشکرێت بووترێت تەنها ئامانجیان هێنانەدی هەموو بەهاکانە. بەڵام دەکرێت بە گوێرەی نزیکیان بەهایەك سەنتەر بێت و   بەڵام بەهایەکی دیکەش لە تیۆریاکەدا بێتە دی. بۆ نمونە دەشێت بووترێت کە بەهای یەکسانی سەنتەر بێت بەڵام دەشێت بوترێت دەرەنجامی ئەمەش ئەوەیە کە دەبێت تاکەکان لە بوونی بە های ئازادیدا بۆ هەموان یەکسان بن. (. Risse ,15-19)

حێ: تیۆریاکانی یەکسانی یاخود لە یەکسانی نزیکەوە ۆرتر تیۆریای مارکسی و چەپەکان وکۆمەڵ سەنتەرەکانن، تیۆریاکانی ئازادی سەنتەریش تیرای لیبراڵە نوێ و کۆنەکانن و هەرچەند لە تیریاکانی وەرگیراو لە لایەن سۆشیاڵ دیموکراسی و دیموکراسییە ئاینییەکانەوە هەوڵی کۆکردنەوەی هەر دوو بەهاکانیان داوە.(ساندل:117)

سێیەم: تیۆریا شیکارییەکان:

ئەلیف: ئەم جۆرە تیۆریایانە ئەو تیۆریایانە دەگرێتەوە کەروویەکی کردەییان هەیە و وەك لۆجیکی کردەیی چارەسەریی بابەتە دادگەرییەکاندا دەردەکەوون، یانی لێرە دادگەریی وەك بەهایەکی هخلاقی سەیر ناکرێت بەڵکو لە کاتی بوونی هەمە جۆریی و بەهای ئەخلاقی جیاوازدا کاتێ تێگیران یاخود هاودژی لە نێوان بەهاکاندا روویدا ئەوجا رۆڵی ئەم بەهایانە دروست دەبێت. بۆیەش دەووترێت رۆڵی ئەم تیۆریایانە رۆڵێکی کردەییە بۆ چارەسەرکردنی تێگیرانەکان و هاودژییەکان. (17:Garcia)

بێ: پێشگریانەی ئەم تیۆریایانە هەمەجۆریی هەڵبژاردنی ئامانجی نێوان تاکەکان و گروپەکانە، واتە هەرکام لە ئێمە بەهای سەربەخۆ و رێگای ژیانی سەربەخۆمان هەیە و لە کاتی بە کردەیی کردنی و ئەو رووگە و بەها ئەخلاقییە باوەر پیکراوەدا هاودژی لە نێوان بەها ئەخالاقییەکاندا روو دەدات هەر بۆیەش پێویستە رێکاریی کردەیی بۆ چارەسەریی ئەو هاودژییانە بوونی هەبێت، هەر لێرەوە پێویستمان بە ئەخلاقی کۆمەڵایەتی کردەیی هەیە و هەروەك ئایزایا بەرلین دەڵێت(ئاماج و کردارەکانی مرۆڤ خۆبەخۆ لەگەڵ یەکنایەنەوە. . تیریاکانی دادگەریی شیکاریی ئەو بنەما ولۆجیکە کردارییانە دەهێننە دی.(استاینر: 22)

جیم: تیۆریا کردەییەکانی عەدالەت وەڵامی پسیارگەلی وەك بۆچی دەبێت تاکەکان مل بۆ دەسەڵات و یاسا دەنەوە و یاسا بە چ مافێك خۆی بەسەر هاوولاتیاندا دەسەپێنیت و دەتوانێت سزایان بدات.(هەمان سەرچاوە: 23)

حێ: ئەو تیریایانەی بە تیۆریای شیکاریی حسب دەکرێن بریتین لە تیۆریاکانی جۆن راڵز و ئامارتیا سین و ساینەر.(هەمان سەرچاوە: 23)

خێ: تیۆریای ساینەر بەوە خۆی دەناسێنێت کە تەنها تیۆریاکەی ئەو دەچێتە تیۆریا شیکارییەکان و دەتوانێت وەڵامی پرسیارەکانی سەرەوو بداتەوە.

لەسەر بنەمای ئەو ریسا عادیلانەیە کە دەبێت لە پیشدا بەشی هەر کەس دیاري بکەین ئەوجا هەر کەس لێي لادا سزا بدرێت، ئەمەش مانای وایە کە دادگریی دابەشکاریی پیش هەر جۆرێکی دیکەی دادگەرییە ، بە بوونی پشکی یەکسانی بەرامبەر بۆ هەموان بە گوێرەی ریسای (دۆخی هاوجۆر مامەلەی هاوشێوە) ئەویش ئەگەر هەر کام لە پێوەرەکانی تیۆریاکی دیکە بکرێتە بنەما هیچ جیاوازییەك دروست ناکات، بۆ نمونە ئەگەر شایستەیی بکەینە بنەما ئیدی دەبێتە هۆی پێشخستنی لایەنەکانی دیکەی وەك گەشەپێدانی و خۆشگوزەرانی. بێگومان زیاتر نووسین لەسەر ئەو تیۆرایانە لە دەرەوەی بواری کارکردنی ئەم لێکۆلینەوەین.(هەمان سەرچاوە: 24)

چوارەم: دادگەریی جیهانی: دوای ئەوەی باسی زۆرلایەنی تیۆریاکانی دادگەریی ناونیشتمانی و ناو هەر کام لە کۆمەڵگەکانمان کرد. هەنوکە پێویستە باسی دادگەریی جیهانی بکەین:

ئەلیف: وا پێدەچێت کە بە سادەیی وا بێتە بەرچاو کە دادگەریی جیهانیی گواستنەوەی تیۆریاکانی ناونیشتمانی بێت بۆ ئاستی جیهانی. هەر بۆنمونە گواستنەوەی تیۆریای جۆن راوڵز (دادگەریی وەك ئینساف) بە ئاستە جیهانییەکە ئەوە ئیدی دادگەریی جیهانی دەست دەکەوێت. بۆ نمونە بەکارهێنانی بنەما و چەمکە سەرەکییەکانی ئەو تیۆرییە(بنەمای پەردەی غافڵانە و بنەمای ئازادی بۆ هەموان و بنەمای لە ئەگەریی بوونی نا یەکسانیدا دەبێت بە قازانجی بێبەشەکان بشکێتەوە) لە ئاستە جیهانییەکەدا دەبێتە هۆی ئەوەی دادگەریی لە ئاستە جیهانییەکەدا بێتەدی. ئەوساش جیاوازی نێوان دادگەریی جیهانی و دادگەریی ناوخۆیی تەنها لە رووی چەندێتییەوە دەبێت. واتە جیاوازییەکە لە دەسەڵاتی گشتی و دوڵەتداریدا دەبێت. واتە هەر هێندە پێویستە دەوڵەتێکی جیهانی دروست بێت کە هەڵسێت بە حومرانی عادیلانە جا پشت بە هەر تیۆریایەك لەو تیریایەنەی

سەرەوە ببەستێت گرنگ نییە_ جیهان دەوڵەت وەك ئەوەی فەیلەسوفی ئەڵمانی کانت بانگەشەبۆ دەکرد. هەنوکەش لە ئاستە جیهانییەکەدا هەر سێ دەسەڵاتەکە(جێبەجێکار ، داد، یاسادانان) ڕۆژ بەرۆژ زیاتر ڕۆڵ پەیدا دەکەن.(راولز: 16:2007)

بێ: بەڵام بە بیرکردنەی زیاتر دەردەکەوێت ئەو ئەنجامگیرییەی سەرەوە کاڵ و نەشارەزانەیە. ئەویش نەك هەر لەبەر ئەوەی تیۆریاکانی عەدالەت لە جبەجکردنیان لە ناوخۆی وڵاتان کیشەیان هەیە، بەڵکو لەبەرئەوەی جیاوازی زۆر هەیە لە نێوان ناوخۆی وڵاتان و ئاستە جیهانییەکە؛ لەوەدا کە کەسی سەرەکی ناوخۆ کەسە سروشتییەکانن، ئەمە لە کاتێکدا کەسی یەکەمی یاسای نێو دەولەتی وڵاتانن.. هەروەها یەکدەسەلاتی و بوونی هێزەکانی وڵات لە ناوخۆدا جیاوازە لەوەی کە لە ئاستە جیهانییەکەدا بوونی هەیە. هەروەك سەرچاوەکانی یاسای نێو دەولەتی و کەسایەتی و ئەرکی دەزگا و بنەما یاسایە نێو دەوڵەتییەکان لە دەرەوەی وئات جیاوازە لە ناخۆی وڵات. . بە جۆرێك زۆر جار وا ڕێکدەکەوت کە پابەند بوون و وەفاداریی بە ڕێسا و پەیماننامە نێو دەوڵەتییەکان پێچەوانە دێتەوە لەتەك پابەندبوونە یاسایە ناوخۆکان. بێجگە لەوەی دیدی دەولەتان بۆ هێنانەدی ئامانجە نێو دەوڵەتییەکان یەکسان نیە، هەر دەولەتەو باوەري وایە کە بێ جێبەجێکردنی بۆچوونی ئەو ئاشتی و دادگەریی جیهانی دێتە دی کە زۆرجار ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی هەر ئەو خواستی ئاشتییە نائاشتیبوونی لە ئاستی جیهانیدا لێبکەوێتەوە.(احمدوند : 76)

جیم: بێجگە لەوەی یەکێك گرنگترین سیماکانی کۆمەڵگەی نێو دەولەتی بریتییە لە جیاوازی نێوان وڵلتان و گەلان و ئەمەش وایکردووە کە دەوڵەتان هێزی تۆبزی خۆیان بەسەر گەلانی ژێر دەستی خۆیان یاخود کەمینەکانی ناوخۆیاندا بسەپێنن و بەرپرسیاریتی نێو دەولەتیش ڕوویان تێنەکات. بێجگە لە فرە ڕەهەندیی و هەمە جۆریی زیاری جۆریی حوکمداریی و پێکهاتەی کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتی و بۆچوونی جیاوازیان دەربارەی بەهاکان و لە پیشتردانی بابەتەکانی چەمکێکی وەك دادگەریی (بۆ نمون ڕووبەڕووبوونەوەی تاوناە جیهانییەکان، نەهێشتنی هەژاریی و تێکدانی ژینگە و مافەکانی مرۆڤ) و جیاوازیان لەگەڵ گرنگي پێدانە ناوەکییەکان (Loughlin:68-84)

حێ: هەر لێرەوە ددگەریی نێو دەولەتی تەنها کشانی تیرۆیاکانی دادگەریی ناوخۆیی نییە. بەڵکو جۆرێکی دیکە لە تیۆریاریزەکردنی پێویستە، وەك ئەویی کەسێکی وەك جۆن ڕاولز پێی هەڵسا کە نەك هەر تیرۆیاکەی بۆ بواری نێو دەوڵەتی نەکشان، بەڵکو تیۆریایەکی تایبەتی بۆ بوارە نێو دولەتییەکە دانا. بە ناوی تیۆریای یاسای گەلان. هەرچەند کۆمەڵێك لە پرەنسیب و بنەماکانی تیۆریای دادگەریی نێونیشتمانی تێدا بەکارهێنمایەوە (راولز:2007).

خێ: هەر لێرەوە دەبێت تیۆریاکانی دادگەریی نێودەولەتی جیاوازبن لە تیۆریا ناوخۆییەکان بێگومان ئەو گۆرانکارییەش کاریگەریی لەسەر چەمکی یاسا دەبێت. چونکە دواجاردادگەریی لە ڕێگەی یاساوە(تاوانێکی جینۆساید بە نمونە) جێبەجێ دەبێت، ئەگەر دادگەریی خودی یاسا نەبێت وەك هەندێ لە تیۆرسێنەکان وادەڵێن. بۆیە لە پەیوەندیی نێوان جینۆساید و دادگەریی و کاریگەریی لەسەر چەمکی یاسا لە داوای داهاتوودا دەتوێژینەوە.

داوای سێیەم

پەیوەندی نێوان جینۆساید و دادگەریی جیهانیی و کاریگەریی لەسەر چەمکی یاسا

هەر بەوەی دادگەریی لە بواري نێو دەوڵەتیدا جیاوازە لە دادگەریی لە ناخۆو و هەربەوەش تاوانێکی وەك جینۆساید تاوانێکی نێو دەوڵەتییە ئێدی بە دڵنیاییەوە ئەو گۆرانکارییەی لە مامەڵەکردن لە تاوانی جینۆسایدیدا ڕوویان داوە کاریگەری لەو گۆرانکاریانە وەرگرتووە کە بەسەر چەمکی دادگەیی لە ئاستە جیهانییەکەدا هاتووە. بێگومان ئەمەش کاریگەریی لە گۆرانکاریی لە چەمکی یاسادا کردووە. ئێمە بانگەشەی ئەوە ناکەین کە یاسا وەك ڕێسایەکی یاسایی کە لە لایەن دەسەڵاتێکی گشتییەوە پێکردنهەێت ئەمە بێجگە لەوەی یاسا بە شێوەیەکی گشتی دیوێکی نەگۆرو وەستاوی و دیوێکی وەڵامدەرەوەی دۆخەکانی هەیە کە لەسەر هەر کامیان دادگەریی جیهانی لە پەیوەندیدا بە تاوانێکی وەك جینۆسایدەوە کاریگەریی هەیە

لەسەری. هەموو ئەمەش بە بۆچوونی ئێمە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە دادگەریی جیهانی هەمان گواستنەوەی دادگەریی ناوخۆیی نییە. بەڵکو لە گەڵێ شتدا جیاوازی لە نێوان دادگەریی ناوخۆ و جیهانی هەیە، ك هدەتوانین وەك پێکهێنەرەکانی دادگەریی جیهانیی ئەژمار بکرێن.

یەکەم: پێکهێنارەکانی دادگەریی جیهانی:

ئەلیف: بوونی پێگەی جیهانی: بۆ روونکردنەوەی ئەمە ئەو بۆچوونەی جون راوڵز زۆر تەواوە کاتێك دەڵێت دادگەریی جیهانی هەر ئەو کاتە دێت بوون کە دەگمەن بوونی رێژەیی و داخوازی زۆرتر لەسەر سەرچاوەیەك بوونی هەبێت بە جۆرێك پێویستی بە دەستێوەردانی دەوڵەتێك لە هەرێمی دەوڵەتێکی دیکە بوونی هەبێت یاخود پێویستی بە هاوکاریی لە کەسەکانی زیاد لە دەوڵەتێك بۆ رێکخستن و دابینکردنی هەبێت (راولز، 1397:157-158).

یان سیاسەگوزاریی یان دەستپێشخەریی یاخود رووگەوەرگرتنی کارکەرانی وڵاتێك جێکەوت لە ناو وڵاتێکی تر بەجێ بهێڵێ (Broke 2015).

بە بۆچوونی ئیمەش هەر کاتێك بوونی بابەتێك ناچاربین بکەریی پلە دووی بۆ دروست بکەین یاخود بیسپێرین بە بکەریی پلەدوو (8)

بێ: بەستێنەکانی داگەریی جیهانین، مەبەست ئەو بنەما و بارودۆخانەن کە مایەی دروستکردنی پرەنسیبەکانی دادگەریی جیهانین. بە تایبەت بەستێن و بارودۆخە ژێرینەکانی دادگەریی جیهانی کە لەم رووەوە دوو دیدگا بوونیان هەیە؛ دیدگایەك بە دیدگای پەیوەست ناسراوە و باوەڕی وایە کە بنەماکانی عەدالەت لە ناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا خۆیان دەنوێنن کە لە ناوخۆی دەولەتدا بوونیان هەیە. ئەمە لە کاتێدا دیدگای ناپەیوەست باوەڕیی وایە کە پەیوەندیی نێوان مرۆڤەکان لە وانەیە لە شرۆڤەکردنی بنەماکانی دادگەریدا رۆڵیان هەبێت بەڵام لە وێنەکێشان و رووگەپێدانی ئەو بنەمابیانە رۆڵیان نییە. (Risse:11)

جیم: هەڵوێست وەرگرتن لەمەڕ چییەتی بنەماکانی عەدالەت، لەم رووەشەوە دوو دیدی یەك پارچە و دوو پارچە بوونیان هەیە. (هەمن سەرچاوە: 43)

حێ: بکەرەکانی دادگەریی نێو دەولەتی، سەبارەت بە بکەرەکانی یاسای نێو دەوڵەتی وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا؛ دەشێت بکرێن بە دوو جۆر لە بکەرەوە؛ بکەرە پلە یەکەکان لەتەك بکەرە پلە دووەکان. بکەرە پلە یەکەکان کە دەوڵەتەکان دەگرێتەوە. بکەرە پلە دووەکانیش کە کەسەکانی دیکەی یاسای نێو دەوڵەتی دەگرێتەوە؛ کە هەر لە نیمچە دەوڵەتەکانی وەك ڤاتیکان و تا رێکخراوە نێو دەوڵەتییەکان و تا بگات بو داناناتنە کەمەی بە کەسە سروشتییەکان لە ئاستی نێو دەوڵەتیدا دانیان پێدانراوە. کە کاریگەریی لە تیۆریاکانی دادگەریی لە پەیوەوند بە یاسی نێو دەوڵەتییەوە هەیە . بۆ نمونە ئەگەر تەنها دان بە کەسایەتی دەوڵەت(نەوەك گەلان) لە یاسای نیو دەوئەتیدا بنرێت و یاساخولقێنیش تەنها دەوڵەت بێت(وەك لە یاسای ناوخۆدا وایە) ئەوا یاسایەك بە ناویی یاسای نێو دەوڵەت بوونی نابێت، ئەوەی دەبێت تەنها رێسای نەریتی نێوان دەولەتەکان و ئەخلاقی جیهانی بوونی دەبێت نەوەك یاسای نێو دەوڵەتی. ئەو دەمەش دەوڵەتەکان لە هەوڵی جێبەجیبوونی دادگەریدا تەنها بە ئەرکی ئەخلاقی خۆیان هەڵساوون. هیچ بەرپرسیارێتییەکی نێو دەوڵەتی ناکەوێتەسەر شانیان بێجگە لەوەی بی ویستی خۆیان خستوویانەتە سەرشانی خۆیان. کاریگەریی ئەمەش لەسەر چەمکی یاسا لەوەوە دەردەکەوێت کە یاسا تا دەوڵەت بڕ دەکات و هیچ کەس لەسەروو دەوڵەتەوە ناتوانێت یاسای یەسەر دەوڵەتدا بسەپێنێت کە ئەمەش مانا نەریتی و ئاساییەکەی یاسایە کە یاسادانەر تەنها لە خوار دەولەت و بەشێك لە دەسەلاتەکانییەتی . ئیدی یاساش بە گوێرەی هەمەجۆری دەوڵەتەکان هەمە جۆر دەبێت و دادگەریی جیهانی بێجگە لەو هەمەجۆرییەی یاسای نێو دەوڵەتی. بەڵکو نەبوونی یاسای نێو دەوڵەتی شتێکی دیکە نییە.(Nagel:120)

---

[8] لە یاسای نێودەوڵەتیدا دەوڵەتان بکەریی پلە یەکن و یەکەمین کەسی ئەو یاسایەن، ئەمە لە کاتێکدا کەسایەتییەکانی دیەی وەك رێکخراو و دادگا نێو دەوڵەتییەکان بەرەزتامەندیی دەولەتەکاروست دەکرێن و دواتر پابەندییان دەبن

خێ: ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر دان بە کەسایەتی راستەوخۆی بکەرە نەودەولأەتییەکانی بێجگە لە دەوڵەتدا بنێین کە کەسایەتیان جیاوازە لە کەسایەتی دەوڵەت ئەگەرچی لە سەرەتاشەوە بە ویستی دەوڵەتەکان دروستکرابن بتوانن بریار هو ریَساکانیان بەسەر دەوڵەتەکاندا بسەپێنن ئەوا بە دڵنیاییەوە تیۆریای یەکپارچەیی یاسا دروست دەبێت کە ئەو بکەرانە لە توانایاندا(صلاحیة) دەبێت ریَسایاێك بەسەر دەوڵەتەکانیشدابسەپێنن گەلێ جار فەرمانەکانیان (فەرمانکەرن/ الآمرة)ن دەوڵەتەکان ناچارن بە گوێیان بکەن. ئیدی یاسای نێو دەوڵەتی لەسەرووی یاسای ناوخۆی وڵاتانەوە دەبێت وەك ریَساکانی مافی مرۆڤ و یەکێتی ئەوروپا وریَکخراە وەرزشییەکان، دەبێت یاسا ناوخۆکان لەگەڵیان گونجاو بن. بەمە تیۆریایەك لە دادگەریی دروست دەبێت کە بە تیرۆیای یەك پارچەی یاسایی ناسراوە .لێرە جیاوازی ناکرێت لە نێوان یاسای ناوەوە و دەرەوەی وڵات یاسای ناوخۆش پسپۆری خۆی دەبێت ئەگەر پێچەوانە هاتەوە لەتەك یایسا نێو دەوڵەتییەکەدا پێویستە پێشینە بۆ یاسا نێو دەوڵەتییەکە بێت. ئیدی بابەتەکانی دادگەریی نێو دەوڵەتی پەیوندی بە هەموو وڵاتانەوە دەبێت و بەرپرسیارن لەوەدا یاسایان بەسەردا بسەپێت. تیش روو دەکاتە وڵاتەکان. لێرەوە چەمکی یاساش گۆرانکاریی بەسەردا دێت کەتەنها پابەند نییە بە وڵاەکانەوە و سەروەری یاسای دەوڵەتەکان ریَگر نییە لە بوونی یاسای دیکەی تۆیزی.(Walker:19-25)

سێیەم: رای سێیەم:

ئەلیف: لەبەرئەوەی دەوڵەت وەك سەرەکیترین کەسی یاسای نێو دەوڵەتی ناشێت پشتی تێبکرێت و لە هەمان کاتیشدا لەبەرئەوەی بکەرەکانی دیکەی یاسای نێودەوڵەتی (تەنانەت ئەگەر بە هۆی رەزامەندی دەوڵەتیشەوە بوونیان هەبێت) بە دواجار بوونیانە هیە و کەسایەتی دانپێدانراوی نێو دەوڵەتین ، لەبەر ئەوە ناشێت بۆ دەوڵەت هیچ حسێبێك نەکرێت ئەگەرچی دەوڵەتان رۆڵیان هەیە لە خولقاندنی دۆخی ناعادیلانەی جیهانی ن کۆمەڵگەی جیهانییە.(Pogge:25-30)

بێ: لەبەرئەوەی تیۆریا یەکپارچەییەکانیش رەخنەیان لێگیراوە و لەم رووەوە لانی کەم دوو رەخنەیانر ووبەروو بووەتەوە؛ یەکێکیان بە کەم سەیرکردنی دەوڵەت لە مەیدانی یاسای نێودەوڵەتیدا و دووەم، ئەوی وا دەکات کە پێشنیازی ئەوان لە مەیدانی نێو دەڵەتیدا ناواقیعی بێتە ئەژمار ئەوەیە کە ئەم خوێندنەوەیە وادانانی بۆ دادگەریی جیهانی لای هەموو نەتەوەکان وەك یەکە. واتە وا دادەنێت کە هەموو نەتەوەکانی جیهان وەك یەك سەیری دادگەریی دەکەن. بەها باوەکانی ناو نەتەوە پێشکەوتووەکان تناتوانرێت لای هەموو نەتەوەکانی جیهان وەك یەك سەیر بکرێن.(:Valentini 190)

جیم: ئایا دەشێت   پەیوەندی نێوان دادگەریی و یاسای نێو دەولەتی بۆ پەیوەندییەکی دژ وەربگەرێت، واتە وەفا بە ئەرکی گرێبست پێچەوانە بێتەوە لە گەڵ بنەمای عەدالەتدا ؟. ئەمە بێگومان بە گوێرەی رووگەی یەکەم   شیمانەی هەیەو شتی لەو بابەتەش دەشێت ببێت. نمونەی ئەمە ئەندام نەبوونی وڵاتە زلهێزەکانە لەو پەیماننامە و گرێبەستانەی کە پەیوەندییان بە بابەتەکانی عەدالەتی جیهانییەوە هەیە وەك رێکخراو و گرێبەسنەکانی پەیوەند بە پاراستنی ژینگە و مافی مرۆڤ. هەروەها سنووردارکردنی جێبەجیکردنی گرێبەستەکان وێنەی سنووردارکردنی دەسەڵاتی دادگای تاوانی نێو دەوڵەتی لە رووی کاتییەوە بۆ ئەو تاوانەی جینۆسایدە کە دوای دەستبەکاربوونی ئەو دادگایە   روویان داوە ئیدی بە هۆی ئەمەوە زۆربەی تاوانبارانی تاوانەکانی پێشتر لە ژێر دەسەڵاتی دادگا دەردەچن.   یاخود رێگرتن و سنووردارکردنی بابەتەکانی دادگاي نێو دەوڵەتی، وەك کردنە دەرەوەی جینۆسایدی کولتووریی لە پێناسەی جینۆساید لە کاتێکدا ئەگەر جینۆساید ئەوتاوانە بێت کە بە هۆی گروپ بوونەوە دروست بێت، ئەوا دروست بوونی گروپەکان بێ لایەنی کولتووریی بوونیان نابێت، کولتوورە بنەمای دروستبوونی گروپەکان. لێرەوە هرگیزناکرێت کاریگەریی دەوڵەتەکان لەسەر یاسای نێو دەوڵەتی دادگەریی نێولەتی بکەینە دەرەوە .(عزیزی: 268-272)

حێ: هەر بۆیە ئەگەر لۆجێکی یاساییش ئاوا بناسین کە لۆجیکێکی فەلسەفی ئەپستراکت نییە کە پەیوەندیی بە ریاڵەوە نەبێت، بەڵکو لۆجیکێکە کە مامەڵە لەگەڵ   بابەتە کردەییەکان یاساییەکان دەکات ئەوا دەبێت رای یەکەم کە راي یەك پارچەیەو سەپاندنی   یاسایە لە بانەوە بەسەر

دەوڵەتەکاندا بخەینە لاوە. لەلایەکی دیکەشەوە ئەگەر تەنها مامەڵەی بکەرە یەکەمینەکان بنەمای یاسای نێو دەوڵەتی بێت لەسەر بنەمای واقیعی بوون . ئەوا دەبێت یاسای نێو دەوڵەتی تۆبزی بوونی نەبێت و بابەتەکانی دادگەریی نێو دەوڵەتیش کۆتاییان بێت، کە ئەوەش دەزانین لای زۆربەی فوقەها و فەیلەسوفەکانی یاساوە بۆ سەپاندنی یاسا تەنها بوونی هێزی تۆبزی و بەکارهێنانی هێزب هس نییە، بەڵکو لەوەدایە دەوڵەتان بتوانن دەلیل بۆ مەشروعییەتی کارەکانیان بهێننەوە(بۆ ئەوەی گوێرایەڵی مسۆگەر بکەن) مەشروعییەتیش لە دادگەریی ڕێساکانەوە دروست دەبێت. بێجگە لەوەی کە لە ڕووی واقیعییەوە بکەرە دووەمینەکان لە ڕێکخراوەکان و کەسەکانی وەك کەسە نادەوڵەتییەکان و تەنانەت ڕێسا فەرمانکارەکان(القواعد الآمرة) لە یاسای نێودەوڵەتیدا بوونیان هەیە. هەر بۆیە هەنوکە یاسای ناوخۆی وڵات تەنها یەکێك لەجۆرەکانی یاسا و یاسای دەوڵەت سەنتەر بە قازانجی جۆرەهای هەمەجۆرتری یاسا گۆرانکاریی بەسەر هات یاسای وڵاتێك ئەگەر لە لایەنێك کاریگەریی خۆی سەڵماند ئەوا کاری پێدەکرێت ئەگەرنا بە قازانجی یاسا نو دەوڵەتییەکەی دەخرێتە کنارەوە. کەواتە لە ناو یاسای نێو نەتەوەییدا شتێ زیاتر لە ئەخلاق و نەریت و کەمتر لە یاسای نیشتمانی حسێبی بۆ دەکرێت. (Shaffer: 21)

خێ: ئەگەر یاساش چ ناوخۆیی و چ دەرەکی دوو ئاستی براوەیی و ئاستی گۆراوی هەبێت؛ کە ئاستە وەستاوەکە بنەما بناغەییەکانن کە لە سەرووی واقیعەوەن و بەسەر واقیعە جیاوازەکاندا لە زۆربەی حالەتەکانیشدا ئەم بنەمایانە لە یاسای ناوخۆو نێو دەوڵەتیشدا وەك یەك بن. هەرب ۆیە ئەو بنەمایانە لە یاسای نێو دەوڵەتیدا لە یاسا ناوخۆییەکانەوە وەربگیرێن. جا پەیوەندیان بە لایەنی بابەتی ڕێسا یاساییەکانەوە(الجانب الموضوعي) یاخود لایەنی فۆرمی(الجانب الشكلي) دادگاییکردن بێت، وا دەردەکەوت کە زۆربەی دەوڵەتانی دونیا لە بابەتەگشتییەکانی دادگەریی نێو دەوڵەتیدا لەسەریان ئە کۆك بن(9) . بەڵام لایەنێکی ئیعتیباري و ڕاستەوخۆ مامەڵەکردنیش لەتەك کەیسەکاندا بوونی هەیە کە لێرەدایە گرەنتیکردنی جێبەجێکردن خۆی پیشان دەدات . لێرەدایە جیاوازی نێوان تیۆریا یەك پارچەکان و تیۆریا چەندپارچەکان زیاتر دەدەکەوێت، کە لە کاتێکدا تیۆریا یەکپارچەکانی عەدالەت باوەریان وایە کە ڕووی ئیعتباریی و فەرز کردنی عەدالەت بە کارەکتەرە پلە دووەکان دەسپێردرێت. تیۆریا فرە پارچەکان دەڵێن ئەوە پەیوەندی بە سەروەریی وڵاتان و دەستوەرنەدان لە کاروباریی ناوخۆي وڵاتان هەیە. نابێت بدرێتە دەست بکەرە پلە دووە نێو دەولەتییەکان کە لە ڕووی واقیعییەوە ئەو دەستوەراەی ئەوان نەك هەر نەبووەتە هۆی هێنانەدی دادگەریی جیهانی بەڵکو هەڵسان بە ڕۆڵ و ئەرك و دەستتێوەردانەکانی ئەوان بووتە هۆی ئەوەی هێنانەپێشی وێنەیەکی ئاڵۆز لە یاسا.(Nagel:115)

دال: ئەگەر یاسا بە ڕێسای یاسایی تێبگەین ــوەك وترا) بمانەوێ و نەمانەوێت بکەرە پلە دووە یاساییەکانیش بوونیان هەبێت و ڕۆژ بەرۆژ دەسەڵلتیشیان فراوانتر ببێت، بنەماکانی کارکردنیشیان تەنها دیوی نەگۆري یاسا نەبێت کە وەك چرایانێك وان ڕێ ڕۆشن دەکەنەوە ، بەڵکو لایەنی گرونتیکراوی جێبەجێکردنیش بگرێتەوە(وەك داگاییکردنی تاوانبارانی تاونە جیهانییەکان)، دادگەریی جیهانیش پێیستی بە ڕووبڕووبوونەوەی پێویستیانێکە کە ڕوویەکی جیهانیان هەبێت، ئەوا لێرەدا پرسیارك خۆی پیشان ئەویش ئەوەیە کە ئایا ئێمە لەبردەم لەتبوونی سەروەریی دەوڵەتدا نین کە ئەمە لە کاتێکدا ئەو سەرچاوە و کەرتە ئابووریانەی لە دەست دەوڵەتەکاندا بوون ئێستا لە لایەن هێزانێکی دەرەوەی خۆیان بەرێوە دەبرێت. مافەمانی مرۆڤ و مافی کەمینەکان بە تۆبزی بەسەر وڵاتداندا دەسەپێنرێت (Lindhl:33-36)

زال: هەر لێرەوە رای سێیەم خۆی دەنوێنێت کە هەم دەوڵەت هوەك بکەریی یەکەمی یاسای نێودەوڵەتی پارێزراو بێت کە دەسەڵاتی یاسایی لێوەرنەگیرێتەوەو هەمیش بنگە و بکەرە پلە دووەکانیش وەك کەسی یاسایی حسێبیان بۆ بکرێت لە یاسادانان و جێبەجێکردنی یاسادا.[10] لە ڕووی

---

9 هەندێك لە فەیلەسوفەانی یاسا ئەم بابەتە جیهانییانە بۆ سێ بابەتی سەرەکی دەگێرنەوە کە بریتین لە (نەهێشتنی توندو تیژی و مافی مرۆڤ (قەدەغەکردنی توندو تیژی، قەدەغەکردنی فێڵکردن، قەدەغەکردنی ناچارکردن) هەرچەند لێکۆلەر باوەري وایە هەم بابهتانە زۆر زێترن لەو سێ لایەنەی ە باسیان لێوە کراوە هەروەهاش کۆمەڵێك بنەمای عادیلانەی شەکلی و دادگاییکردنیش هەن کە مافی تاونباران و قوربانینیش دەپارێزن (Onill:163-165)

10 بۆ هاوکاریی عدالەتی جیهانی و و پرکردنەوەی بۆشاییەکانی.

واقیعیشەوە هەر ئەوە روویداوە کە ئەوەی هەیە سنووردارکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتە، نەوەك گواستنەوەی بۆ کەسە پلە دووەکان. بەم شێوەیە لۆجیك و فەلسەفەی یاسای نێو دەوڵەتی دەیخوازێت. لراستە ئەمە پێویستی بە گۆراناری لە تێگەیشتنی چەند پارچەیی و بە دەستەوە بوونی یاسا بە دەست دەوڵەتانەوە هەیە. دەكرێت ئەمە بە رای سێیەم لێك بدرێتەوە، کە کاریگەریی لە سەر گۆرانکاری چەمکی یاساش دەبێت و لەم روانگەیەوە سەیر بکرێ(راسخ:62). وەك لە خوارەوە باسی دەکەین:

چوارەم: کاریگەریی پەیوەندي تاوانی جینۆساید لە تەك داادگەریی جیهانی لەسەر چەمکی یاسا:

ئەلیف: تاوانی جینۆساید وەك تاوناێکی جیهانی و نێو دەوڵەتی کە نەك بەوەی پێشتر بە یەکێك لە تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی ئەژمار دەکرا ئێستاش بۆ گرنگی پێدانی زیاتر وەك تاوانێکی سەرەکی سەربەخۆ مامەلەی لەگەڵدا دەکرێت، پەیوەندی بەدادگەریی جیهانییەوە هەیە_ هەروەك لە چەمکەکەدا روونە_ ئەم پەیوەندییەش هەم لایەنی بابەتی و هەمیش لایەنی فۆرمی دادگاییکردنیش دەگرێتەوە. هەم بنەماکانی لایەنە نەریتییەکەی دادگەریی جیهانی کە لەسەردەمی نەریتی بوونی یاسای نێو دەوڵەتیدا(تەنها دەوڵەتانیش کەسی یاسایی بوون) بوونیان هەبوو و ئێستاش بوونیان هەیە. هەم دوو بابەتە گشتییەکەی عەدالەت هەر لە سەردەمی ئەرستۆوە کە ئەوانیش دادگەریی دابەشکاري و دادگەریی چاکەکارین. چ ئەو بابەنانەی عەدالەتیش لەسەر بنەمای سروشتی بن یاخود دەستێوەردانی دەوڵەتەکان و دەزگا نێو دەڵەتییەکان. بێگومان ئەمەش کاریگەریی لەسەر چەمکی یاسا دەبێت بەم شێوەیەی خوارەوە.

بێ: پەیوەندیی تیۆریاکانی دادگەریی دابەشکاري: وتمان تیۆیاکانی دابەشکارییی کە بشێت لە یلسای ناوخۆدا پشتیان پێ ببەسترێت و بۆ یاسای نێودەوڵەتیش بگوازرێنەوە چوار تیۆریان کە پشت بە چوار چەمکی سەرەکی دەبەستن کە ئەوانیش چەمکەکانی(ئازادی، یەکسانی، سوود و ئینساف)ن زۆر بە کورتی لە خوارەوە دەیانهێنین، کە دەشێت بەم شێوەیە لە پەیوەندییان بە تاوانێکی وەك جینۆسایدەوە پیشان بدرێت:

1-تیۆریاکی ئازادی سەنتەر: کە پێشتر ئەم تیۆریاکانی فەیلەسوفە لیبراڵەکانە، رای ئەو گروپە فەیلەسوفانەی کە باوەڕیان وایە بۆ دابیکردنی ئازادیی و خاونداریتیی دەبێت بازاڕ لە پاراستن و خولقانی چوارچێوەی ئازادی بازاڕ و تاکەکاندا دەستێوەردانی هەبێت. لە پەیوەست بە تاوانی جینۆسایدیشەوە بۆ دابینکردنی مانەوە و ئازادیی چوارگروپەکە و تایبەتمەندییەکانیان و خاوەنداریتیان   دەبێت کارەکتەرە پلە دووەکانی یاسای نێو دەوڵەتی دەستێوەردانیان هەبێت. هەر لەسەر ئەوب نەمایەشە کە تاوایی جینۆساید بە تاونێکی تایبەت ناسراوە و لە 2002شەوە دەبێت ئەنجامدەرانی سزا بدرێن.(عزیزی: 223)

2-یەکسانی: بنەمای تیۆریاکانی دەوڵەتی خۆش گوەران و هەروەها هەر سێ شەپۆلەگەی مافی مرۆڤیش پەیوەندییان بە یەکسانی تاکەکانی مرۆڤایەتییەوە هەیە لە هەموو گەلان (لە هەر دەوئەتێکدا بن) هەر بۆیە دەبێت هەموو گروپەکان وەك یەك پارێزراو بن لە تاوانی جینۆساید ئیدی ژمارەیان هەرچەند ببێت، لەناوبردنیان لە ژێر ئەو نیازەدا بە تانوایکی گەورە بێتە ئەژمار ئەگەر تەنانەت یەك کسیشیان بێت. (ئاوارە حسێن:27)

3-تیۆریاکانی سوود سەنتەر؛ لەو جۆرە تیۆریایانەی کە پشت بە چەمکی سوود دەبەستن کە لە قوتابخانی ئەنجامگەران. واتە لە پێوانی دادگەریدا تەنها سەیری ئەنجامەکان دەکات، بەو مانایەی ئەمە هەر ئەوەی بەلاوە دادوەرییە کە بە قازانجی زۆرینە بکەوێتەهوە (ئەوە عادیلانەیە کە زۆرترین سوودی بۆ زۆرترین تاکەکان تێدا بێت)(ساندل:96). لە راستیشدا زۆرێك لە بنەماکانی یاسای نێو دەولەتی و ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان وەك ئاشتی و ئاسایشی جیهانی لەسەر ئەم تیۆریایانەن. بێگومان قەدەغەکردن و بە تاوان ناساندنی توانیی جینۆسایدیش رۆڵێکی گەورەی دەبێت لە دابینکردنی ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی لە ئاستی جیهانیدا. بێجگە لەوەی کە بنەما نەریتییەکانی دادگەریی جیهانیی لە بنەمای (پێگەی هاوشێوە مامەڵەی هاوشێوەوە بیگرە تا بنەما نەریتییەکانی دیکەی عەدالەت) پەیوەندییان بەم تیۆریاوە هەیە.(هەمان سەرچاوە: 67)

4- تیۆریاکانی ئینساف: خاونی ئەم تیۆریایە فەیلەسوفی بەناوبانگی دادگەریی   (جۆن راولز)ە. کە بنەما لای ئەو یەکسانییە ئەگەر نا یەکسانیش بوونی هەبێت ئەوا دەبێت بە قازانجی بێبەشترینەکان بشکێتەوە.. ئەگەر بوەوە بڕانین کە کێ لەو کەمینانە بێبەشترە کە تاوانی جینۆسایدیان دەرهەق

ئەنجامەدرێت . هەر بۆیە وەرگرتنەوەی مافەکانی ئەوان سەرەکیترین مافیانە . هەروەك سەپاندنی سزا تاوانیەکان و پارستنی کولتووریان دەبێت لەسەرەکیترین ئامانج و رووگەکانی دادگا نو دەوڵەتیەکان بێت. هەروەك سەپاندنی سزا شارستانییەدکان و قەرەبووکردنەوەیان لە گەورەترین جێکەوتەکانی ئەم رروگەیەن لە ناو یاسای نێو دەوڵەتیدا (BIETZ:595). هەروەك دەبێت زۆر بابەتی دیکە بچێتە ناو بابەتەمانی تاونای جینۆسایدەوە تا رێساکانی بە قازانجی ئەم کەمینانە بشکێنەوە بۆ نمونە بابەتەکانی وەك جینۆسایدی فەرهەنگی و سزادانی سزایی دەوڵەتەکان و سزادان لەسەر تاوەنەکانی جینۆساید پێش ساڵی 2002.

بێ: تیۆریاکانی دادگەریی چاککردن

1- پێشتر باسمان کرد کە دوو تیۆریا دەربارەی دادگەریی چاککردن بوونیان هەیە؛ ئەوHنیش هەر کام لە تیۆریاکانی شایستەیی سەربە قوتابخانەی ئەرکگەرای کانتیە و زۆرتر ئەڵمانەکان سەر بەم قوتابخانەیەن کە تاوHنبار سزا دەدرێت(دەبێت سزا بدرێت) لەبەر ئەوەی لە رابردوودا تاوانێکی ئەنجام داوە ، ئیدی شایستەی ئەو سزایەیە. ئەمە لە کاتێکا تیۆریابەرامبەر رووی لە داهاتووە و تاونبار سزا دەدرێت لەبەرئەوەی قاH.نجی کۆمەڵگە و جێگیربوونییەتی کە تاوانبار سزا بدرێت.

ئاماژەمان بەوەش دا کە هەردوو تیۆریاکە رەخنەیان لێگیراوە و گەورەترین رەخنەش بریتییە لەوەی هەردووکیان روویەکی میکانیکییانە و رێکخستنانەیان پێوەدیارە . ئیتر کەمترین هاوسۆزیان نەبەرامبەر قوربانی و نەبەرامبەر تاونباریش تێدا نییە، بۆیە نە لایەنی دەروونی قوربانی و نە دابینکردنی مافەکانی تۆمەتبار (وەك بنەماکانی دادگاییکردنێکی عادیلانە) لەبەرچاو ناگرن.

بۆیە هەنوکە تیرۆیایەك کە زیتر لایەنی مرۆیی تێیدا رەچاودەکرێت کە بە تیۆریای (شەفەقەت و فەزێلە)ت ناسراوە دیدێکی مرۆیی تری هەیە هەم سەبارەت بە قوربانی و هەمیش بەرامبەر بە تاوانبار.

جیم: ئەوەی دەبێت لە دادگەریی نێو دەوڵەتیدا دەربارەی جینۆساید لەبەرچاو بگیرێت تیۆریای شایستەبوون و شەفەقەتە نەوەك تیۆریای سوودی ئەنجامگەرا چونکە ئەگەر ئەو تیۆریایەە ببێتە بنەمای دادگەریی جیهانی ئەوا دەوڵەتەکان تەنها بەرژەوەندیی خۆیان لەبەرچاو دەگرن، لە رووی مێژوووییشەوە هەرواب ووە کە دەوڵەتەکان تا توانیویانە هەم رێگیر بوون لە دانان بە جینۆسایدا هەمیش دواخستنی سزادانی و هەمیش لەسنووردارکردنی ئەو سزایەدا.(عزیزی: 194-198)ئەوە تەنها گوشاری جیهانی بووە ناچاریکردوون داني پێدا بنێن و دواجار هێشتا کاری زۆرتر ماوە کە رێگری لە دووبارەبوونەوەی بکرن و مافی قوربانیانیش بگێرنەوە.

پێنجەم: پەیوەندي تاواني جینۆساید بە دادگەریی جیهانییەوەو گۆڕانکاریی لە چەمکی یلسادا:

ئەلیف: تاواني جینۆساید کاریگەریی لەسر چەمکی یاسا هەیە ئەویش لە رێگەی پەیەوەندیی بە دادگەریی جیهانییەوە. ئەگەر لە ئاستە جیهانییەکەوە چەمکی یاسا رۆڵە نەریتییەکەی خۆی کە ن لەناوخۆی وڵاتان بوو گوازرایەوە بۆ ئاستە جیهانییەکە . بەوەی رۆڵی یاسایی دەوڵەت بەرتەسککرایەوە یاسای نێو دەوڵەتی نەك هەر لەرێگەی نەیت و پەیملننامەکانەوە(رەزامەندیی دەوڵەتەوە) بەڵکو لە رێگەی دەزگا و رێکخراو و رێسا تۆبزییەکانی یاسای نێو دوڵەتیبوە(بکەرە پلە دووەکان) لە یاسای هەمەجۆریی نێوخۆییەوە بەرەو یەکپارچەیی جولا(رای سێیەم دروست بوو) بوو . ئەوا دەتوانرێت بووترێت تاواني جینۆساید و مامەڵە نێو دەوڵەتییەکان رۆڵیان هەبوو لەو وەرچەرخانەدا لە مەدلول و مانای چەمکی یاسادا. بەوەی هەر لە سەرەتاوە وەك تاونێکی نێو نەتەوەیی ناسرا و فەرمان و رێساکانی بە رێسای فەرمانکارانە(القواعد الآمرة) ناسرا. نەك هەر دەولەتەکان ناچار بە جێبەجێکردنی پەیماننامەی تایبەت بەو تاونە کران بەڵکو بابەتەکە گەیشتە سزادانی تاوانباران بەو تاونە(عزیزی:198-200) و هەنوکە باس باسی ئەوەیە کە سزی تاونبارانی هاوڵاتی ئەو وڵاتانەش بدرێت کە تەنانەت ئەندام نین لە پەیماننامەکەدا.(هەمان سەرچاوە: 198) وادەردەکەوێت ئەم کاریگەرییەش لە وەرگەراني چەمکی یاسادا بە دوو لایەن دەبێت کە ئەوانیش؛ یەکێکیان لایەنی وەسفی مامەڵەیە لەتەك تاونەکەدا لە ئێستادا و

دووهمیان دۆخی دەبێت کە دەبێت چۆن مامەڵە بکرێت تا پەیوەندیی نێوان تاوانەکە و دادگەریی جیهانی و کاریگەریی لەسەر چەمکی یاسا بێت وا زۆر بە کورتی هەردوو لایەنەکە روون دەکەینەوە

بێ: کاریگەریی لەسەر وەرگەرانهی مەدلولی چەمکی یاسا وەك ئەوەی کەهەیە. چیرۆکی تاوانی جینۆساید هەر لەبە تاوانناساندن و قەدەغەکردنییەوە دوای ساڵێك لە دروستبوونی نەتەوە یەککرتووەکان تا بگات بە دادگاییی کردنی تاونبارانی جینۆسایدوسزادانیان دوای ساڵی 2002 و دروستکردنی دادگای تاوانی نێو دەوڵەتی، رووگەکە زۆربەی بەرەو وەرگرتنەوەی بابەتەکە لە یاسای ناوخۆی وڵاتان و سپاردنبە بکەرە پلە دووەکانی وەك دادگا نێو دەوڵبەتییە تایبەتییەکانی ئەو بوارە کشاوە . تەنانەت ئەو دادگایانەش کە لە ناوخۆی وڵاتاندا بۆ دادگاییی کردنی تاونباران بەو تاوانە دروستکراون ، هەوڵدراوە پرەنسیبە نێو دەوئڵەتییەکانی تێدا رەچاو بکرێت، یان وردتر بڵێێن ئەگەر کەمهێنانێك لەو جۆرە دادگایانەدا هەیە ئەوەیە کە لە رەچاوکردنی پرەنسیبە نێو دەوڵەتییەکاندا کەمهێنانیان هەیە(محمد رشید حسن: 7)<هەر لێرەوە بابەتتانی جینۆساید لە ئاستە جیهانییەکەیدا رۆڵێکی گرنگی هەبووە لە وەرچەرخاندنی چەمکی یاساوە لە مانایەکی فرەپارچەوە بۆ مەدلولی یەکپارچە و برەو مامەڵەکردنێکی نێو دەوڵەتیانە. گۆرانی یاسای نێو دەوڵەتی لە یاسایەکی نەریتییەوە بەرەو یاسایەکی رێسایانەی ئیلزامی لە سەروو دەولەتانەوە.

جیم: لەم قۆناغەدا یاسای نبودەوڵەتی دەربارەی تاوانێکی وەك جینۆساید زیاتر لەوەی تەنها لایەنە بنەمایی و نەگۆرەکە بگرێتەوە لایەنە کردەییە ئیعتیبارییەکە ش دەگرێتە تا رێ لە دووبارەبوونەوەی تانوایکی وەك جینۆساید بگرێیت. هەر بۆیە پێویستە سیاسەتی یاسادانانی وڵاتان _لەوانەش وڵاتی ئێمە_لەگەڵ ئەم رووگەیەدا بێتەوە بەوەی لە بری ئەوی زۆرتر پشت بە یاسای ناوخۆیی ببەستێت کە هەم کەمهێنانی تێدایە و ئەزمون کەمە لەو بوارەدا هەمیش ئاسانکاریی و چوونە پێشەوەیە لە گەڵ یاسا جیهالنیەکاندا کە پشت بە یاسا نێو دەوڵەتییەکان دەبەسترێت . بۆ هەرچی زیاتر چەسپاندنی دادگەریی لە سزادانی تانواباران و حەوتانوە و گەیشتن بە مافەکاانیان رووگە جیهانییەکە بگیرێتە بەر . لەم رووەشەوە هیچ باکمان بە گۆرانکاریی لە چەمکی یاسا و یاساداناندا نەبێت_ چونکە هەم ئەرکی دەزگا ناوخۆییەکان کەمتر دەبێت هەمیش گەیشتن بە ئەنجامی عادیلانە بۆ هەموو لایەنەکان مسۆگەرتر دەبێت. بە تایبەت بۆ نەتەوەیەکی وەك نەتەوەی کورد کە بەدەست یاساناوخۆییەکانەوە چەشتوویەتی. لەوانەیە هەنوکە زۆر دوور بێت کە لەلایەن یاسا ناوخۆییەکتانی ئەوولاتانەی کە ئەم نەتەوەیە تێیاندا کەمینەیە بە مافەکانی بگات.(ئاوارەحسێن: 611-632)

کەواتە ئەگەرچی تا ئەو شوێنەی تاوانی جینۆساید و دادگەریی کاریگەریی گەورە لەسەر چییەتی یاسا بەجێهێڵن هێشتا زۆری مابێت بەڵام بە دڵنیاییەوە کاریگەریی هەبووە و رۆژ بەرۆژ زۆرتر دەردەکەوێت. لەوانەیە ئەمە یەکێك لە رووداوە گەورە یاساییەکان بوویێت کە سەد ساڵی رابرووەدا روویدابێت. و دەرەنجامەکانی لە داهتوودا زۆرتر دەردەکەوون.

پاشمەند

یەکەم: ئەنجامگیری

1-جینۆساید تاوانێکی نێو دەوڵەتی تایبتە کە ئامانج لێی پارێزگاریکردن لە گروپە نەك تەنها تاك

2-ئەوەی زیاتر جینۆسایدی پێ لە تاوانە ن[و دەوڵەتییەکانی دیکە جودا دەکاتەوە پایەی ماددی ئەو تاوانە نییە بەڵکو پایەی مەعنەوییەتی. هەر بۆیە ژمارەی قوربانییانی ئەو تاوانە گرنگ نییە هێندەی لایەنی مەعنەویی و چۆنییەتی و لە ناوبردنی گروپ گرنگە.

3-دوای بە تاوانناساندنی تاوانی جینۆساید لە دوای دروستبوونی نەتەوە یەککرتووەکان و سزادانی تاونباران لە یایسای نێودەوڵەتنەیتی و رێککەوتنی وڵاتانەوە وەرچەرخاوە بۆ یاسادانانی سزایی و لەم رووەوەشەوە رێساکانی فەرمانکارن(القواعد الآمرة).

4- لە سزادانی ئەو تاونەدایە کە رێساکانی یسای نێودەوڵەنی رووبەرووی تاکیش دەبنەوە ، نەوەك تەنها دەوڵەتەکان.

5-بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی بە تلایەت بەرپرسیارێتشارستانی دەکەوێتە   سەر وڵاتان. سەبارەت بەبەرپرسیارێتیی سزاییش رای جیاوازهەبوو. هەرچەند ئەو بەرپرسیارێتییە لە دەقی پەیماننامە پەیوەستەکانەوە دەرهێنرا.

6- دەوڵەتەکان وەك دەوڵەت نەیانتوانییەوە رێ لە روودانی ئەو تاونە لە ئاستە جیهانییەکەیدا بگرن. هەر بۆیە رووگەی یاسای نێو دەوڵەتی پارستنی مرۆڤایەتییە لە رێگەی کەسەپلوە دووەکانی یاسی نێودەولەتی(بۆ نمونە دادگا نێودەولەتییەکان).

7- یاساکانی ناوخۆ ناتوانن هەم رێگری لە وودانی جینۆساید بکەن و هەمیش دادگاییکردنێکی دادگرانە بۆ تۆمەتبارانی جینۆساید بسازێنن و مافی شیمانکراویش بۆ قەوربانیان هوەربگرنەوە.

8- سەرەرای ئەوەی کە دەوڵەت ناتوانێت رۆ[ی تەواوی خۆی دەربارەی تاوانەکانی وەك جینۆساید بگێرێت، بوە اخەوە زۆبەی جارەکان خۆی رۆڵی هەبووە ل روودانی تاونەکەدا بە بەشداریکردن یاخودکەمتەرخەمیکردن لە روودانیدا بەڵام لە رووی کردەییەوە ناتوانرێت رۆ[ی ئەو کەسایەتییە سەرەکییەی یاسای نێودەوڵەتی پشتگوێ بخرێت بۆیە هەوڵی دابینکردنی پارێزگاریی و دابینکارانەی دادگاییکردنی دادگەرانەی تاونباران لە یاساکانی ناو دەوڵەتدا گرنگە و نابێت پێش بخرێت. تەناتە ئەو کەمینانەی ئەو تانانەیان بەرامبەر ئەنجامدراوە هەوڵی د روستکردنی دەوڵەت و گەیشتن بە مافی چارەی خۆنووسین بدەن

9- هەرچەند سزادانی تاونبارانی جینۆساید بۆدوای ساڵی 2002 دەگەرێتەوە، بەڵام ئەمە کەمهێنانێکی یسایە و دەبێت هەوڵی ئەوەش بدرێت سزا بۆ تاوانبارانی پێش ئەو قۆناغە دەربکرێت، لە پێنائەوەشدا دەبێت هەم دەولەتان و هەمیش زانا یاساییەکان هەوڵی گۆرانکاریی لە یاسا پەدهوەندیدارەکاندا ئەنجام بدەن، وەك ئەوەی لیمکین لە نیوەی یەکەمی سەدەبسستدا ئەنجامی دا.

10-تاوانیی جینۆساید تاوان[ی فیقهییە و فەقیهێکی وەك لیمکین رۆڵی گەورەی هەبوهوە لە بە نێو نەتەوەیی کردنیدا، بۆیە ئەرکی یاساناسان و کۆلێژەکانی یاسایە رۆڵی زیاندتر لەو بوارەدا ببینن و خوێندنی فێڵدی جینۆساید ببێتە ئیلزامی لە کۆلێژەکانیاسادا.

11- ئەنجتادانی تاوانی جینۆساید تەنها لەو چوارگروپەدا ورت نەکرێتەوە کە لە پەیماننامە پەیوەستەکاندا هاتوون. بەڵکو هەموو گروپەکانی دیکەش بگرێتەوە لەبەرئەوەی جوداکەرەوەی تاونەکە گروپ بوونە.

12- پەیوەندیەکی راستەوانە لە نێوان گۆرانی مامەڵە لەگەڵ تاوانێکی وەك جینۆساید لە یاسای تاوانی نێو دەوئڵەتی و چەمکی یاسادا هەیە. کە هەرچی زیاتر گرنگی بە تاوانە نێودەوڵەتییەکن دراوە هەرچی زیاتر دەوڵەت سەنتەریی لە یاساداناداجا گۆرانکاریی بەسەرهاتووە، دەسەڵاتی دەوڵەت سنووردارترکراوە واتە لە فرەپارچەیی یاساوە (بەگوێرەی وڵاتان) بەرەو یاسای جیهانی بزواوە.

13- پەیوەندیی نێوان گۆرانکاریی چەمکی دادگەریی و مامەڵەکردنیش لەگەڵ جینۆساید و تاوانە نێو دەوڵەتییەکانی دیکە بوونی هەیە

14- دادگەریی نێو دەوڵەتی دەخوازێت یاسا پەیوەندیدارەکان بە تاوانی جینۆسایدەوە بگۆرێن. بۆ نمونە: گروپەکانی جینۆساید هەر ئەو چوار گروپە نییە کە لە پێناسە نێو دەولەتییەکاندا هەن دەبێت گۆرانکارییان بەسەردا بێت ئەگەر بمانەوێت دادگەریی جیهانی دابین بێت

15-ئەگەر یاسا لە ئاستە جیهانییەکەیدا گۆرانکاریی بەسەردا دێت و عەدالەتی جیهانیش رۆڵێکی گرنگی لەو گۆرانکارییەدا هەیە، ئەوا دابینبوونی عەدالەتیش لە تاواینی جینۆسایدیدا رۆڵێکی گرنگی هەیە

16--تیۆریاکانی فەلسفەی یاسای نێو دەوڵەتی ئەم یاسایەیان لە یاسایەکی نەریتییەوە بەرەو یاسای دانراو بزاندوە ، کە رێسا فەرمانکارەکان لەم رووەوەرۆڵێکی گرنگیانهەیە، بەڵام دەوڵەتییان بێدەسەڵات نەکردوە و هەرچەند زۆربەی جار دەوڵەتان رێگربوو لە هێنانەدی دادگەریی جیهانی، بۆیە حسێبکردن بۆ دەوئ[هتیش زۆر گرنگە.

17- ئەرکی دەوڵەت دابینکردنی پێویستی و پاراستنی هاوئلاتییان و تایبەتمەندییەکانیانە بەڵام همرۆ ئەم ئەرکە گۆرانکاریی بەسەردا هاتووە

گوااستنەوە لەچەمکی بەرپرسیارتی لە تاوئێکی وەك جینۆسایدا گۆرانکاریی بەسەردا هاتووە. هەر ئەو گۆرانکارییەش وای کردوە رێساکانی یاسای نێو دەوئلەتی تاك بکەنە بۆکۆ(مخاطب)ی خۆیان، تەنانەت هاولاتی ئەو ولآتانەش کە ئەندام نین لە پەیماننامە پەیوەندداراەاندا.

18-هەر لێرەوە دەولەتەکانیش وەك کەسی مەعنەویی و ئیعتیباریی بەرپرسیارێتی روویان تێدەکات، بەتایبەت   بەرپرسیارێتی شارستانی زاناکانی یاسای نێو دەوئلەتی بەرەو بەرپرسیارێتی سزاییش بۆ دەولەتان هەنگاودەنێن.

19- رووگەی جیهانی یاسا(یەکپاچەیی یاسا) هەرچەهند کەموکوریی خۆیی   هەیە(لەوانەش بەکەم سەیرکردنی رۆلی دەولەتان و جیاوازی روانینی جیهانی بۆ دادگەریی) بەلآم رۆژ بەرۆژ زیاتر پێگەی خۆی دەسەلمێنێت.

20 -بە پێچەوانەی تیۆریا چەند پارچەکان تیۆریا یەك پارچەکان لەسەر ئەوەن کە ئەوە تەنها دەولەت نییە کە دەتوانێت دادگەریی جیبەجێ بکات بەلکو دەزگایانێکی دیکەش هەن کە بتوانن ئەو کارە ئەنجام بدەن .

دووەم: پێشنیاز

1- ئەگەر پەیوەندي لە نێوان جینۆساید   و دادگەریدا هەیە و ئەو پەیوەندییەش گۆرانکاریی لە چەمکی یاسادا دروستکردوە، کشاندوویەتی لە یاسای نیشتمانییەوە بۆ یاسای نێو دەولەتی ئەوا دەبێت ئێمەش هەولی ئەو کشانە لە یاساکانماندا بدەین، بەتایبەت کە یاسا نیشتمانییەکان لەو ولاتانەی ئێمە کەمینەین(ئێمەی کورد) تێیاندا سەلما کە ئەوان بە تەنگ مافەکانی ئێمەوە بن   بۆیە باشترە پشت بە یاسا نێو دەولەتییەکانی ئەو بوارە بدەین کە رۆژ بە رۆژ   رۆلیان زۆرتر دەبێت.

2- -مافەکانی مرۆڤ تەنها مافە تاکییەکان نین بەلکو تا ئێستا سێ شەپۆل لە مافەکانی دەرکەوتوون و دواترینیان مافەگرووپییەکانن، کە تاوانی جینۆساید راستەوخۆ پەیوەندی بەم شەپۆلەیانەوە هەیە، بۆیە دەبێت نەوەکانی نیشتمان بەو شەپۆلە لە مافەکانمان ئاشنا بکەین و هەولی پارستنی تایبەتمەندییە گرووپییەکانمان بدەین.

3-جەختکردنەوە لەسەر رووگەی دادگەرانەی یاسا نەوەك رووگەی کۆنترۆلگ\کەرانەی پۆزەتیڤیزمانەی تەنانەت   ئەگەر مان و رۆلی یاساش گۆرانکاریی بەسەردا بت

4- رۆژ بەرۆژ بنگە و بکەرە نیو نەتەوەییەکان(ئەکتەرە نادەولەتییەکان) رۆلیان لە یاسادا زۆرتر دەبێت،   بۆیە دەبێت ئێمە هەم لە خوێندنی خۆمان و هەمیش لە کاری کردەیی دادگاییانەی خۆماندا(دادوەریی وەستاوو دانیشتووش) زانست و رۆشنبیریمان لەو بوارەدا زۆرتر بکەین.

5- جینۆسید لەسەر بنەمای نابەرژەوندییانەی تیۆریاکانی دادگەریی دروست بووە وەك تیۆریاکانی یەکسانخوازی هەموو مرۆڤەکان و ئینساف لەگەh~ل هەموان . ئەگینا ئەگەر لەسەر بنەمای بەرژەوەندی بوایە دەولەتە بە هێزەکان پێیان خۆش   نەبوو کە نە پەیماننامەی بە تاواندانان و نە سزای تاوانبارانی جینۆسایدیش بدەن. کە ئەو تیۆریا نابەرژەوندیخوازنە رووگەی جیهانی دادگەرییە لە عەدالەتدا و دەبێت ئەم جۆرە رۆشنبیریانەش پچنە ناوپرۆسەی خوێندن و رۆشنبیري یاسایی ئێمەشەوە.

6- رۆلی دەولەت لەبیرناکرێت   لە یاسای نێو دەولەتیدا بۆیە ئێمەی کەمینەش دەبێت هەولی دروستکردنی دەولەت خۆمان بدەین .

7- بەشدارپکردن لە فراونکردن و گەیشتنی زیاتری یاسا و رێساکانی تایبەت بە جیۆساید بەو حوکمەی ئەوەی بۆ خۆی ئەزمونی شتێکی کردبێت وەك ئەو کەسەن پیە کە هەوالی ئەو شتەی بیستووە(لیسالمخبر کالمعایین).

8- بە رۆحێکی دادگەرانەوە هاوکاریی نەتەوەکانی دیکەی تاوانی جینۆساید بەرامبەر کراو بدەین و لە ئەزمونی ئەوانیش سوود ببەین ، چونکە عەدالەت لەت ناکرێت ب(ۆ هەندێك بیێت بۆ هەندێك نەبێت)، ئەگینا بوونی نییە

9-دەبێت جینۆساید و یاسا و رێساکانی لە قۆناغەکانی خوێنندا پێویست بکرێت ، بۆئەوەی هەم شوناسی نەتەوەیی و ئەزمون و ئازارەکانمتن بگەیەنین هەمیش ئەو مافانەی پابەندن بەو تاونەوە وەربگرینەوە.

10- هەوڵی وەرگرتنەوەی مافەکانی پەیوەندی بە جینۆساید و چەسپاندنی بەرپرسیارێتییە سزاییەکانی تاونبانی جینۆساید و بەرپرسیارێتییەکانی شارستانی و تەنانەت سزاییەکانی دەوڵەتەکانیش مدکە برامبەر بە کەمینەکان (لەوانیش کوردیش) جینۆسایدیان ئەنجام داوە

11- هەر چەند ناتونین دەوڵەت تێپەرێنین بۆ ئەمەش دەبێت لە ناوخۆدا یاسای گونجاو بۆ سزادانی تاونباران و وەرگرتنوەی مافی قوربانیان هەبێت بەڵام دەکرێت لە هەروەی وڵات و لە ئاستی جیهانیدا کار لەسەر جێنۆسایدی کەمینەکان بکرێت.

12- هەوڵی گەیاندنی ئەو بیرۆکەیەی کە ئەوەی ئە جینۆساید بنبر دەکات تەنها زۆری یاساکانی ئەو بوارە نین، بەڵکو گۆرانکاریش لە رووگەی یاساکاندا، بە تایبەت ئەو تیۆریایانەی پەیوەندیان بە دادگەهریی جیهانییەوە هەیە کە جێکەوتیان لە گۆرانکاریی چەمکی یاسادا هەیە.

13-گۆرینی تێگەیشتنی خۆمان لە یاسای نێو دەوڵەت ی بە تایبەت یاسای نێو دەوڵەتی سزایی، کە تا ئێستاش بە یاسایەکی نەریتی و دەوڵەت سەننەتر لێی تێدەگەین بەرەو یاسایەکی رێسا سەنتەر و سنوور دانەر بۆ دەوڵەت.

14-لەسەر بنەمای نەتەوە و گروپ جینۆساید ئەنجام دەدرێت نەوەك دەوڵەت، بۆیە هەرچی جولاّنی دادگەري ویاسای جیهانی بەرەو یاسای گەلان نەوەك دەولەتان بۆ ئێمە نەتەوە چەوساوەکانوەك ئێمە باشترە.

15- لەسەر ئەو بنەمایەی کە ئەوەی هەموویت دەست ناکەویت لە هەمووی مەگەرێ(ما لایدرك کلە لایترك جلە) وردکرنەوە لە جینۆسایدەکانی کوردد بکەین، ئەوە جینۆسایدانەی کە هەنوکە ناتوانین مافەکانمانیان تێدا وەربگرینەوە وامان لێ نەکەن هەوڵی جینۆسایدەکانی دوای ساڵی 2002 ش نەدیەن. بۆ نمونە جینۆسایدی شەنگال و یەزیدییەکان. هەروەك هەوڵی پاراستنی بەڵگە و پاشماوەکانی جینۆسایدەکانی پێشتر بدەین بۆ کردە یاساییە و دادوەرییەکان تا ئەوکاتەی هەلی دادگاییکردن تێیاندا دەرەخسێت!.

سەرچاوە کان:

بە زمانی کوردی:

1-حسێن، ئاوارە (2017) جینۆسایدی کورد لە روانگەی یاسای تاوانکاری نێودەوڵەتییەوە، چاپخانەی حەمدی، چاپی یەکەم ، سلێمانی.

2- حسێن، ئاوارە(2014) تاوانی جینۆساید لە یاسای نێودەوڵەتیدا، لە بلاّوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان، چاپی یەکەم سلێمانی.

3- عومەر گوڵ، د مارف(2007) جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر رۆشنایی یاسای نێو دەوڵەتیدا، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

4- عەزیزسورمێ، هەژار(2006) کورد و جینۆساید و و ئیبادەکردن و هەلۆیستی یاسای نێ[و دەوڵەتی ، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

5- سلێمان ، تەها(2014) جینۆسایدی گەلی کورد، چاپخانەی بینایی، چاپی یەکەم.

6- محەمەد فەرەج، هاودەنگ(2015) رومەزخەزایی هەڵەبجە(ب.دووەم) چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا.

بە زمانی عەرەبی:

7-احمد السید- الهرمزی، مرشد- احمد غازی(2005) القضاء الدولي الجنائي، دار الثقافة للتوزیع والنشر ، الطبعة الاولی ، عمان.

8- حمەصدیق، بکر(2014) حلبجە في مواجهة سموم الموت ، الطبعة الاولی، بیروت لبنان.

9- حسن، محمد رشيد(2012) المحكمة الجنائية العراقية العليا دراسة في مبادئ العدالة ، مؤسسه حمدى للطباعة والنشر ، السليمانية.

10-حسن، محمد رشيد(2017) المقاضاة عن الجرائم الدولية امام القضاء الجنائي المركز القومي للاصدارات القانونية، الطبعة الاولى ، القاهرة.

11- خليل محود- يوسف ،د زاري- باسيل (2003) المحكمة الجنائية الدولية الهيمنة القانونية قانون الهيمنة

12- عبيد، د حسنين(1978) الجريمة الدولية ، دار النهضة العربية ، القاهرة

13- عتلم، المستشار شريف(2004)، المحكمة الجنائية الدولية الزواءمات الدستورية والتشريعية(مشروع قانون نموذجي) اللجنة الدولية للصليب الاحمر(ICRC) الطبعة الثانية، جنيف.

14-راولز، جون(2007)، (قانون الشعوب والعوده الى فكره القانون العام) ت: محمد خليل، المركز القومي للترجمه(المشروع القومي للترجمه1074)

به زمانى فارسى:

15- احمد وند ، شجاع(1385)، جيهانى شدن و تكثر فرهنگى، پژوهش حقوق عمومى، دوره 8، شماره 20)

16-اردبيلى، محمد على(1368) كشتار جمعى، مجله حقوقى، شماره يازهم، تهران.

17- آريا، محمد(1390)بررسى نسلكشى در حقوق بين المللى با تأكيد بر قضيه حلبچه، پايان نامه دوره كارشناسى ارشد، دانشگاه آزاد اسالمى واحد تهران مركزى

18-استاينر، هيلل، (1382) مفهوم عدالت، برگردان: محمد راسخ، تهران: مجلس و پژوهش، جلد38 .

19-آشورى، محمد(1384)عدالت كيفرى ، گنج دانش، تهران.

20-بيگزاده، ابراهيم، چالشهاي فراروي ديوان بين المللي كيفري، سياست خارجي، تابستان 1382 ،شماره 6

21-پالوسكى استانسيالو(1370) ، صول اساسى حقوق بين المللى كيفرى، ترجمه على آزمايش، تهران، انتشارات دانشگاه تهران

22-جمعى ازمترجمين(1385) جامعهگرايان و نقد ليبراليسم(گزيده انديشههاى (سندل مك انتاير، تيلور، والزر)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى، چاپ اول،قم.

23-تقى زاده انصارى، سيد مصطفى،)1380 ،)حقوق سازمان هاى بين الملل، نشر قومس، چاپ اول

24- توحيديفر محمد)1381 ،)ضمانت اجراهاى كيفرى منشور ملل متحد، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه

25-دله، ايو، ديوان كيفري بين المللي، ترجمة ابراهيم بيگزاده، مجله تحقيقات حقوقي، بهار و تابستان 1378 ،شمارههاي 25 و 26.

26-ديهيم، عليرضا، صلاحيت جهاني و ديوان كيفري بينالمللي، رويدادها و تحليلها، سال 1379 ،شماره 13

27-طرازكوهى، حسين شريفى(1375)،قواعد آمرة ونظم حقوقى بين المللى، مؤسسه چاپ و انتشارات امور خارجه، چاپ اول.

28- عبدالحسين زاده، شراره(1395 ،)بررسى نسلكشى و مجازات آن در حقوق بين الملل كيفرى، شماره 6 ،دوره دوم، شهريور ماه

29-عزيزى، دكتر ستار(1394)، حمايت از اقليتها(در حقوق بين الملل)، مؤسسه مطالعات و پژوهشاى حقوقى، چاپ دوم، تهران.

30-شريعت باقرى، محمدجواد)1387 ،)حقوق كيفرى بين المللى، چاپ نهم، تهران، انتشارات جنگل جاودانه

31-شريفى طراز كوهى، حسين، اركان نسل كشى در پرتو اسناد و رويه قضايى بين المللى، مجله تعالى حقوق،1390 ،شماره 15

32__ شايگان فرد، حسين)1388 ،)مفهوم نسلكشى در پرتو رأى ديوان بين المللى رواندا، همايش جهانى شدن حقوق و چالشهاى آن، تهران، نشر دانشگاه شهيد بهشتى

33-راسخ، محمد،، تئوري حق و حقوق بشر بين الملل«، مجلهی تحقيقات حقوقي، تهران: دانشكدهى حقوق دانشگاه شهيد بهشتي، جلد 41 ،بهار و تابستان 1384.

34-- کریانگساک، کیتیچایساری(1382)حقوق کیفری بینالمللی، برگردان: حسین آقایی جنتمکان، تهران، دانشور،
35-کاسسه، آنتونیو، حقوق کیفری بین المللی، برگردان: حسین پیران و دیگران، تهران، جنگل، چاپ نخست، 1387.
36-محاسب، مهین دخت، (1386)،کشتار جمعی(ژنوسید)، تهران، انتشارات گنج دانش
37- میر محمد صادقی ، حسین(1377)، حقوق جزای بین الملل، نشر میزان، تهران.
38-میشیل فوکو(1389)، تولد زیست سیاست(درسگفتارهای کلژدوفرانس(1978-1979) ،ترجمه: رضانجف زاده، نشر نی، چاپ دوم، تهران.
39-مارك تبيت، (1384) فلسفه حقوق، ترجمه: حسين رضايي خاوري، دانشگاه علوم اسلامی رضوی ، مشهد .
40-مایکل والتزر(1389)(حزرهای عدالت (در دفاع از کثرتگرایی و برابری، ترجه: صاح نجفی ، نشر ثالث، طهران، چاپ اول
41-مایکل ساندل(1394) لیبرالیسم و محدودیتهای عدالت، ترجمه: حسن افشار، نشر مرکز، چاپ اول.
42-نجفی ابرندآبادی، علی حسین(1373) بزەدیده شناسی، تقریرات درس جرمشناسی، 74. 1373.
43-وکیو ژرژ دل(1380)، فلسفه حقوق، ترجمه: دکتۆر جواد واحدی، نشر میزان.
44--هارت، هلربرت(1390)، مفهوم قانون، ترجمه: محمد راسخ، چاپ اول، نشر نی، تهران.

به زمانی ئینگلیزی:

45-Ahcene Boulesbaa, The U.N. Convention on Torture and the Prospect for Enforcement, the Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1999, p. 20

46-Bassiouni, Cherif M., International Extradition: United States Law and Practice, Oxford University Press, 2014

47-Barry, Brian (1995) Justice as Impartiality, Oxford: Clarendon Press. Barry, Brian (2005) Why Social Justice Matters, Cambridge: Polity Press. Beitz, Charles R. (1979) Political Theory and International Relations, Princeton: Princeton University Press.

48-Beitz, Charles R. (1983) "Cosmopolitan Ideals and National Sentiment", The Journal of Philosophy, Vol. 80, No. 10, pp. 591-600. Bentham, Jeremy (1781) An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, London: Kitchener Press. Blake, Michael (2001) "Distributive Justice, State Coercion, and Autonomy", Philosophy and Public Affairs, Vol. 30, No. 3, pp. 257- 296

49-Cassese, Antonio, The Oxford Companion of International Criminal Justice, Oxford University Press, 2009.

50-Dragica Vujadinovic, Ronald Dworkin- theory of justice, European scientific journal, vol. 8, no. 2.

51-Cohen, Gerald (2008) Rescuing Justice and Equality, Massachusetts: HUP. Cotterrell, Roger (1995) Law's Community, Oxford: Clarendon Press Publication. Cotterrell, Roger (2008) "Transnational Communities and the Concept of Law", Ratio Juris, No. 21, No. 1, pp. 1-18

52-Engle, Eric, Private Law Remedies for Extraterritorial Human Rights Violations, Eric Engle Publication, 2006. Fidler, David P. (1996) "Globalization, International Law, and Emerging Infectious Diseases", EID Journal, Vol. 2, No. 2, pp. 77-84. Finnis, John, (2007) "Natural Law Theories", (May. 27, 2020), in

https://plato.stanford.edu/entries/natural-law-theories/. Fitzpatrick, Peter (2001) Modernism and the Grounds of Law, Cambridge: CUP.

53-Fox, Gregory H. (1999) "Strengthening the State", Indiana Journal of Global Studies, Vol. 7, Issue 1, pp. 35-77. Fuller,

54-.Liivoja, R., & Benvenisti, E., Criminal Jurisdiction over Armed Forces Abroad, Cambridge: Cambridge University Press, 2017

55-johnson l.d the international tribunal from Rwanda international review of penal law ,1set 2e trimesters ,1996,pp.217.232

39-Lon L. (1964) The Morality of Law, Virginia: Yale University Press. Garcia, Frank J. (2016) "Law and Globalization: Conceptual Issues", TLI Think Paper Series, No. 33/2016, pp. 1-17. Garcia, Frank. J. (2010) “Three Takes on Global Justice”, University of La Verne Law Review, Vol. 31, No.2, pp. 323-362.

40- Glenn, Patrick H. (2006) "Transnatiopnal Common Laws", Fordham International Law Journal, Vol. 29, Issue 3, pp. 457-471. Goldsmith, Jack L. & Eric A. Posner (2005) The Limits of International Law, Oxford: Oxford University Press

41-. Nigel S. Rodly, The Treatment of Prisoners Under International Law, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 78.

42-Mohammad Shahabudden, Precedent in the world court, Grotius Publications, Cambridge University Press, 1996,. 43- Mohammed Bedjaoui, International law: Achievements and prospects, UNESCO, 1991, General introduction, p. 2, para. 4; Thomas M. Franck, supra no. 19, at pp. 751-759

44-Loughlin, Martin (2017) Political Jurisprudence, Oxford: OUP. Loughlin, Martin (2003) "Ten Tenets of Sovereignty", Sovereignty in Transition, Neil Walker (edt), London: Hart Publishing, pp. 55-86.

45- MacCormick, Neil (1999) Questioning Sovereignty: Law, State and Nation in European Commonwealth, Oxford: OUP45-. Marmor, Andrei and Sarch, Alexander (2015) "The Nature of Law", (Jan. 7, 2019), in: https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/lawphilnature/.

46-Miller, David (2007) National Responsibility and Global Justice, Oxford: OUP. Nagel, Thomas (2005) "The Problem of Global Justice", Philosophy & Public Affairs, Vol. 33, No. 2, pp. 113-147. O'Neill, Onora (2001) "Agents of Justice", Metaphilosophy LLC, Vol. 32, No. 1/2, pp. 180-195.

47-Payam ahavan(19995) . Enforcement of the Genocide Convention: Achalenge to civilazationK Harward Human Rights Jurnal K 1995< vot:8.

48- Rafael Limkin(1947),Genocideas a Crime under International Law, American of International law, V OLUME

41.,

49-Schabas, William A., The International Criminal Court: A Commentary in the Rome Statute, Oxford University Press, 2010.

48-Stahn, Carsten, The Law and Practice of the International Criminal Court, Oxford, 2014.

50-Steiner, Hillel (2005) "Territorial justice and global redistribution", The Political Philosophy of Cosmopolitanism, Gillian Brock & Harry Brighouse (eds.), Cambridge: CUP. pp. 28-38.

51-Tamanaha, Brian Z. (2017) "Necessary and Universal Truths about Law?", Ratio Juris, Vol. 30, Issue 1, pp.

52-Tan, Kok- Chor (2017) What Is the Thing Called Global Justice, New York: Routledge publication. Tan,

53-Kok-Chor (2004) Justice Without Borders: Cosmopolitanism, Nationalism, and Patriotism, Cambridge: CUP.

54- Tideman, Nicolaus & Vallentyne, Peter (2001) "Left –libertarianism and Global Justice", Human Rights in Philosophy and Practice, Burton M. Leiser and Tom Campbell (edt.), USA: Ashgate Publishing, pp. 443- 457.

55- Reidy, D.,. "Rawls on International Justice: A Defence", Political Theory, Vol.32, 2004

53- Rawls, J. "The Law of Peoples", Cambridge : Harvard University Press, 1999

56-Vagias, Michail, The Territorial Jurisdiction of the International Criminal Court, Cambridge University Press, 2014.